

Indholdsfortegnelse.

Indledning	p. 2
Hoveriet på Egeskovgård indtil ca. 1770	p. 6
Den "Struenseeske" hoveriforordning og dens virkninger	p. 20
Perioden 1773 - 1791	p. 34
Tiden efter 1791-foreningen	p. 45
Hoveriafløsningen ved Egeskovgård	p. 56
Summarisk oversigt over husmandshoveriet	p. 59
Sammenfatning	p. 61

Bilag.

Kort	p. 64
Erhvervelsen af bøndergods til Egeskovgård, hovedgårds- jordernes vækst og deres beliggenhed	p. 66
Noter	p. 79

Indledning.

I løbet af 1700-tallet blev det almindeligt, at op mod halvdelen eller en endnu større del af fæstegårdsmændene under de private godser forrettede hoveri til hovedgårdene. Hoveri-pligten var ingen personlig pligt, men en byrde, der hvilede på den enkelte fæstegård, og som i mange tilfælde først forsvandt med gårdens overgang til selveje.

Bortsalget af fæstegods fra de private godser var en proces, der stort set kom igang i årene omkr. 1800, men de tidligste talopgørelser, som kendes viser dog, at antallet af fæstegårde i Fynsområdet endnu i 1835 oversteg antallet af selvejergårde med 4-500 stk., og selvejets udbredelse var ikke hurtigere, end at der i 1850 stadig fandtes lige så mange fynske fæstegårde som selvejergårde 1). Da et større eller mindre hoveri må have haft væsentlig indflydelse på bøndernes sociale og økonomiske kår som helhed, er spørgsmålet om fæstegårdsmændenes naturalhoveri og deres formodentlig voksende hoveribyrd til hen imod 1700-tallets slutning derfor af betydelig interesse for dansk landbohistorie.

Opmærksomheden skal indledningsvis rettes på den vigtigste litteratur af nyere dato, der specielt har omhandlet hoverispørgsmål:

Fridlev Skrubbeltrang har i 1941 redegjort for en betydningsfuld del af det kildemateriale, der findes i centraladministrationens arkiver og påpeget dets rige udnyttelsesmuligheder. Artiklen drejer sig om hoveriindberetningerne 1769-1795 2). Samme forsker har også i forbindelse med sin udgivelse af M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797 skrevet en litteraturoversigt samt en overordentlig kyndig historisk redegørelse for danske hoveriforhold i hovedtræk i tiden 1767-1800 3). Sidst har Birgit Løgstrup fremlagt en undersøgelse af hoveriet på Løvenborg gods i Holbæk amt og i forbindelse med denne givet en oversigt over lovgivningen 1769-1773 4).

Med hensyn til spørgsmålet om hoveriets omfang i tiden efter den "Struenseeske" hoveriforordning 1771 slutter nærværende undersøgelse sig til den af E. Løgstrup fremlagte, men desuden

vil det blive forsøgt at vurdere gårdmændenes hoveribyrder såvel før som efter at denne forordning havde gyldighed. Til formålet er valgt Egeskovgårds gods, Kværndrup sogn, Sunds herred i Svendborg amt.

De ældste dele af Egeskovgårds godsarkiv befinder sig i Landsarkivet for Fyn og henligger p.t. ikke i nogen forbilledlig orden, men den indledende gennemgang af materialet bragte en række relativt gode kilder til hoveriforholdene for dagens lys. En del overvejende nyere arkivalier befinder sig stadig på Egeskovgård, hvor godsets ejer, greve G. Ahlefeldt-Laurvig-Bille beredvilligt gav mig tilladelse til at undersøge sagerne og at låne, hvad der kunne have relevans for undersøgelsen; for denne imødekommenhed er jeg godsets ejer megen tak skyldig.

Materiale i Rigsarkivet og i Matrikelsarkivet er naturligvis også blevet udnyttet, men det har fra starten været hensigten at bruge de arkivalier, som foreligger på det lokale plan, mest muligt, dels for at konstatere, hvor langt det lod sig gøre at komme ad denne vej, dels for at drage fordel af de fynske embedsarkiver m.v., der indeholder stof til belysning af hoveriforhold i almindelighed, og som sammenholdt med dokumenter vedr. godshandler, fæsteforhold, hovedgårdsdrift og diverse retssager, på forskellig vis er med til at sætte hoverifænomenerne ind i en større sammenhæng.

Når dette er sagt, skal der dog straks tages visse forbehold, idet udnyttelsen af kildematerialet - her tænkes især på hele indholdet i Egeskov godsarkiv til omkr. midten af det 19. århundrede - ikke bliver udtømmende. Flere dokumenter, herunder jordebøger, adkomster, landmålingsforretninger og godsregnskaber, ville muligvis ved indgående studier kunne have givet yderligere oplysninger af mere indirekte art om hoveritilstandene, men det har været nødvendigt at sætte grænser for materialeindsamlingen ved de tilfælde, hvor sandsynligheden for at finde afgørende nye oplysninger forekom spinkel. Hvad der i bilaget skrives om erhvervelsen af bøndergods til Egeskovgård, om inddragelsen af jorder under hovedgårdens drift, om hovedgårdsmarkernes arealer og geografiske beliggenhed samt om det fjerntliggende ikke-hovningspligtige bøndergods, skal alene opfattes som løse skitser - en

slags ramme om hoverifænomenerne. Undersøgelsen koncentrerer sig altså om det bøndergods, som var hoveripligtigt til Egeskovgård, nemlig hovedgårdens eget gods i Kværndrup, Kærup og Ringe sogne samt bøndergods i Stenstrup sogn, der hørte under hovedgården Skjoldemose, men som senest omkr. 1770 blev gjort hovningspligtigt til Egeskovgård.

Udviklingen i ejendomsforholdene kan kort beskrives på følgende måde: Anne Rosenkrantz, datter af Holger Rosenkrantz til Skjoldemose (Stenstrup sg., Sunds hrd.) indgik omkr. 1650 ægteskab med rigsråd Otte Kragh, som skrev sig til Voldbjerg, men som ved køb erhvervede Egeskovgård fra rigsråd Oluf Parsberg i 1656. Både Skjoldemose og Egeskovgård kom således i slægten Kraghs besiddelse, og de to hovedgårde blev i den følgende tid helt eller delvist administreret sammen.

1663-1665 erhvervede Otte Kragh også Flintholm gård og gods (Hundstrup sg., Salling hrd.). Denne forblev i hans efterslægts eje indtil 1768, hvor godset solgtes ved auktion 5). I 1688 overgik også hovedgården Løjtved (Stenstrup sg., Sunds hrd.) til en søn af Otte Kragh, Niels Kragh til Skjoldemose, men den blev atter solgt ud af slægten med dele af sit bøndergods ved auktion i 1755.

Da Fr. Chr. Kragh døde i 1763 som den sidste i slægten, overtog hans mor, Sophie Justdatter Juel styrelsen af både Egeskovgård og Skjoldemose. Sophie Juel solgte i 1784 Egeskovgård til stiftamtmand Henrik Bille (fra 1788 Bille Brahe), medens Skjoldemose efter hendes død i 1785 ifølge testamentariske bestemmelser overgik til professor B.G. Obelitz. På Egeskovgård efterfulgtes H. Bille Brahe i 1789 af sønnen, geheimekonferensråd Preben Bille Brahe (fra 1798 greve til Brahesminde), H. Bille Brahes enke bestyrede dog i en længere årække Egeskovgård for sin søn.

Ved kgl. konfirmation af 9/6 1812 fik P. Bille Brahe Egeskovgård med tilliggende gods oprettet som et stamhus for sin søn, Fr. S. baron Bille Brahe, der dog først overtog stamhuset i 1857 6).

flere gange blev henlagt bøndergods fra den ene hovedgård til den anden, når det var fordelagtigt i forbindelse med gårdenes drift og de dertil nødvendige hovbønder.

Med hensyn til hovedgårdenes beliggenhed i forhold til hinanden samt Kværndrup, Krarup, Ringe og andre sognes beliggenhed i forhold til Egeskovgård henvises til figur 1. i bilaget p. 64.

Hoveriet på Egeskovgård indtil ca. 1770.

Ved midten af 1600-tallet hørte samtlige gårde i Egeskov by under Egeskovgård; i 1660'erne reduceredes gårdantallet i byen fra 23 til 16 i forbindelse med en egalisering (oplysninger om gårdshartkornet findes ikke), hvorefter gårdene som nævnt i bilaget p. 69 blev sat til 12 $\frac{1}{2}$ sk. erridspenge (arbejdspenge) 1).

I hele Kværndrup sogn hørte ialt 31 gårde under godset; heraf betalte de 21 erridspenge af forskellig størrelse, medens ca. halvdelen af de 27 gårde under godset i Krarup sogn gav erridspenge. Udenfor Egeskov by svingede disse pengebeløb meget, nemlig fra få skilling til 1 $\frac{1}{2}$ mark. Andre gårde, der ikke synes at have betalt penge som erstatning for hovarbejde, lå i byerne Kværndrup, Søfælde, Hundtofte og Volstrup. Endelig var der 2 gårde i Frørup, som lå for langt borte til at være hovningspligtige til Egeskovgård, og som hver betalte "1 mark penge" - her var altså ikke udtrykkeligt tale om arbejdspenge 2).

Det spinkle kildemateriale fra 1600-tallets sidste halvdel giver kun ringe mulighed for at vurdere hovedgårdens behov for- og forbrug af arbejdskraft. Umiddelbart ser det ud til, at man ikke har taget særligt hensyn til, om gårdene lå lige ved - eller lidt længere borte, når de skulle pålægges naturalhoveri, - blot de lå indenfor en radius af 5 - 6 km. fra Egeskovgård. Måske er aftaler om hoveriet blevet forhandlet med de enkelte bønder, hver gang en af de "nære" gårde skulle bortfæstes, således at den bonde, som var i stand til at udrede en pengeafgift godt kunne slippe for hovningspligten, fordi hovedgårdsjorderne på dette tidspunkt kunne drives af færre bønder end det senere blev tilfældet. ~~Yngre kilder~~ synes at bekræfte dette. 3).

Ved køb af bøndergods til Egeskovgård, må det på den anden side have været af betydelig interesse for ejeren at sikre sig gårde i den nærmeste omegn, så der under alle omstændigheder kunne skaffes mere arbejdskraft, når hovedgårdsdriften krævede det. I 1649 solgte Markor Rodsteen til Lundsgård (Revninge sg., Bjerge hrd.) 2 gårde i Kværndrup by til Oluf

Parsberg. Et halvt årstid efter at Rodsteen havde givet skøde, fulgte en kortfattet seddel fra ham, stilet til de bortsolgte bønder. Sedlen gjorde dem bekendt med ejerskiftet og formanede dem til at .."gøre hannem landgilde, ægt og arbejde, som I mig hertildags gjort og givet haver..", på trods af, at disse strøbønder næppe kan have ydet naturalhoveri for Rodsteen på det fjerntliggende Lundsgård 4).

Vi må således regne med at Egeskovgård i sidste halvdel af 1600-tallet er blevet drevet af ugedagstjenere fra Egeskov og af de nærmeste gårdmænd, som ikke betalte arbejdspenge. Desuden kan Egeskovbønderne på trods af arbejdspengene godt have forrettet en del hoveri, idet mange andre gårde var sat til mere end 12½ sk. erridspenge.

Bortset fra jordebøgernes meddelelser om hoveriforhold, der er yderst knappe, må man for 1600-tallet og for en god del af det følgende århundrede søge hoveriet belyst hovedsagelig ved hjælp af fæsteprotokollen.

I modsætning til de fleste godsers fæsteprotokoller, der som følge af stempelpapirsforordningen af 1719 er påbegyndt dette år, er protokollen på Egeskovgård startet i 1691. Situationen lettes nu ikke synderligt alligevel, da hovedparten af fæstebrevene er yderst ordknappe og kunne se ud til blot at være ekstrakter af mere omfattende aftaler. Da der imidlertid ikke er bevaret eksempler på bønders originale fæstebreve, kan forholdet ikke bekræftes. Hertil kommer at fæstebrevene til henimod midten af 1700-tallet kun undtagelsesvist melder noget om de bortfæstede gårdes hartkorn, hvorfor eventuelle bemærkninger om hoveri ikke kan ses i relation til gårdsstørrelse. I de fleste tilfælde anvendes formen: "Som N.N. må have i fæste sin livs tid uden nogen frihed for kongelig tynge og husbondens rettighed". Drejede det sig om en helgård, synes hoveripligten at have været så almindelig, at den ikke nævnes særskilt, og kun når der pålagdes fæsteren en eller anden brøkdel af en hel gårds hovning, eller der pålagdes ham en pengeafgift i stedet, fremgår det, at hoverifænomenet eksisterede.

Et udateret fæstebrev (på en gård under Skjoldemose) indført sammen med en række udstedt i 1691, omtaler imod sædvane

hoveriet forholdsvis udførligt; .."samt svarer og gør lodsarbejde til Skjoldemose, såvidt mellem bønderne loddes og deles, så som gærder, pløjning, såen, høsten, slåen, gødnin-gen at udage og skovning og desforuden hver år gør mig 2 lan-ge ægter her i landet.." 5). Det fremgår her, at der tidligt fandtes en hovlodsinddeling på Skjoldemose -- med en vis sand-synlighed derfor nok ligeledes på Egeskovgård -- så bonden kun-ne trække folk, heste og redskaber hjem, når arbejdet på hans tildelte lod var udført; men bortset fra det, oplyser det ci-terede blot, at der var tale om de samme arbejder i forbindel-se med avlingen m.v., som var ganske traditionelle i 1700- og 1800-tallets avlingshoveri (tungt hoveri).

Fra omkr. midten af 1700-tallet optræder hyppigt den bestem-melse, at der skal forrettes hoveri, hvis herskabet ønsker det:.." men når jeg måtte behøve hans gård til hovning, skal N.N. samme forrette lige med de andre bønder på godset..". I hoverifri perioder skulle der (for en gård på 5-6 vdr. htk.) svares 10 rdl. årligt 6).

Der savnes fra nyere tid tilbundsgående undersøgelser af landbefolkningens økonomiske eksistensbetingelser i perioden 1700-1750, men det er en almindeligt antagen opfattelse, at bondebruget generelt stagnerede i det mindste indtil 1740'erne, og at ikke mindst de private godsers fæstere drev deres jorder med meget lave udbytter og havde svært ved at holde gårdene entakte med hensyn til besætning og redskaber.

Krigene i århundredets begyndelse havde ført til ud-talt forarmelse af landet, og den fra 1733 indførte stavns-båndsordning bevirkede utvivlsomt i mange tilfælde, at bon-den måtte overtage en gård, som var i en elendig forfatning, fordi godsejeren ikke så sin fordel i at sætte den i god stand, når blot han var sikker på at kunne inddrive land-gilden, hovningen og skatterne af gården i fremtiden.

Man har også som årsager til stagnationen fremhævet den voksende interesse hos jordegodsejerne i at intensivere og udvide hovedgårdsdriften i 1730'erne og -40'erne på grund af de stigende kornpriser, ofte med de konsekvenser, at bønder-nes bedste jorder blev inddraget og at hoverikravene steg, når de nye hovedgårdsarealer skulle drives. 7).

De fænomener, som kan iagttages på Egeskovgårds gods, stemmer meget godt overens med denne karakteristik af perioden:

At gård- og husfæsterne i almindelighed havde vanskeligt ved at give og svare, hvad de ifølge deres fæstebreve og de kongelige skatteforordninger skulle, fremgår med al tydelighed: I slutningen af 1600-tallet lod herskabet på Egeskovgård optage en del tingsvidner vedr. bøndernes restancer, og gennem den første halvdel af 1700-tallet blev fæstere i en jævn strøm stævnet p.g.a. restancer for landgilde og skat. I 1705, 1706, 1707 og 1715 inddrev godsets ejer således med rettens hjælp beløb, som for den enkelte bonde lå omkr. 30 rdl. 1718/19 blev 2 fæstere fradømt deres gårde samt dømt til at betale for gårdfæld eller restancer henholdsvis 137 og 88 rdl. 8). I 1730 indbragte Niels Kragh en sag for Fynbo landsting, som han havde tabt ved herredstinget. Den angik hoverinægtelse fra 2 bønder i Kværndrup. Bønderne hævdede, at de indtil ca. 1710 kun havde forrettet halv hovning ligesom deres formænd, men derefter var blevet befaleet at gøre hel hovning. Ridefogeden fremførte på Kraghs vegne, at herskabet havde fundet det uretfærdigt, at ikke alle bønder af lige gårde skulle yde lige hoveri, hvorfor man havde søgt at bøde på uretfærdigheden. Ladefogeden havde, da bønderne ikke umiddelbart følte sig tiltalt af tanken, indfundet sig hos en af dem og beslaglagt en gryde, idet han forklarede, "at den pantning skete for den nye hovning til Egeskov, som mændene var påsat". 9). I 1734 dømtes en bonde til at betale skyldige hovningspenge, og 1735/36 blev 17 gård- og husfæstere indstævnet p.g.a. restancer for landgilde- og huspenge. Da der netop omkring den tid blev inddraget bønderjorder til hovedgården fra Egeskov og Kværndrup byer, kunne det måske tænkes, at det netop var bønder fra disse byer, som var kommet ud i økonomisk uføre, og som derfor blev indstævnet, - dette var nu ikke tilfældet, og en eventuel forarmelse på grund heraf ville vel også først have vist sig i løbet af nogle år. I 1740, 1741 og 1742 fradømtes 4 fæstere deres gårde og idømtes på samme tid erstatninger på mellem 172 og 209 rdl., af disse var 1 fra Kværndrup (1741) 10). Det var imidlertid ikke blot ulidelserne af hovedgårdsjorderne og det øgede hoveri, der var en hindring for bondebrugets

økonomiske fremgang i denne periode; kvægpesten betød også et alvorligt tilbageslag.

Kvægpesten nåede Fyn i foråret 1745 og kom i samme sommer til fuldt udbrud i Gudme og Sunds herreder. Var smitten først i en besætning, døde kreaturerne i løbet af 3-8 dage, og dødeligheden kunne gå op til 95% i de enkelte besætninger. I februar 1747 konstateredes det omsider, at sygdommen var på retur, men da havde tabene også været enorme, - de beløb sig i Kværndrup, Krarup og Ringe sogne til henholdsvis 353 stk., 448 stk. og 208 stk. Alene i Egeskov by mistede bønderne 160 stk. og på selve Egeskovgård blev besætningen reduceret med 226 stk. 11).

Med udgangspunkt i en proces fra 1748, som etatsrådinde Kragh lod føre imod en af sine bønder, er der foretaget nogle tingbogsstudier, hvis resultater formentlig ganske godt illustrerer, hvad der kan hentes i dette fyldige materiale, skønt man ikke skal vente at finde fuldstændig eksakte oplysninger om hoveriets omfang: 12).

Efter jordinddragelserne i 1730'erne (se bilaget p.70) blev der sat mere end 1000 favne stengærder, opkastet nogle tusinde favne grøfter og plantet adskillige hundrede favne levende gærder omkring de nyindrettede hovedgårdslykker. Herskabet bekostede selv stensætningen, men bønderne transporterede som led i hovningen stenene til de anviste steder. De har uden tvivl også udført grøftegravningen, samt sat nogle risgærder, der skulle supplere de levende hegn, men der foreligger ikke noget sikkert herom. Alligevel har hoveribyrderne måske været nogenlunde tålelige indtil foråret 1748.

De omtalte jorder havde for en stor del ligget til græs siden 1735/36, men nu ønskede man dem brudt op og pløjet til sæd. Bønderne havde "fra gammel tid" været inddelt i 6 roder til avlingshoveriet (bortset fra tærskningen), og i 1748 var der stadig 6 roder, men antallet af hovninger (helgårde) i den enkelte rode var efterhånden blevet reduceret (med hvor meget eller lidt oplyses dog ikke). Under alle omstændigheder var avlingshoveriet efter opbrydningen af de hidtil "græssede" lykker blevet mere end fordoblet, - hvilket ladefogeden ved Egeskovgård ikke engang ville benægte, - han fremførte dog, at en del af arbejdet af samme grund var blevet lignet på de

"hovfri bønder", som under de rådende forhold måtte komme deres naboer til hjælp. Tærskningen var fra gammel tid ikke lignet på bønderne i noget fast forhold, svarende til rodeinddelingen - man tærskede, som man blev tilsagt - men fra at hver helgård tidligere havde tærsket med 1 karl 1 dag ugentlig, var det nu blevet til 2 karle ugentlig.

I 1745-47, hvor kvægpesten bortrev bønderbrugenes besætninger, fik enhver snart altfor megen foder tilovers. Bønderne forsøgte da at afsætte deres hø som fourage til rytterhestene i Svendborg, men herskabet bemægtigede sig rettigheden til selv at stå for fourageleveringerne (hvilket var forståeligt nok, når man betænker den store reduktion af kvægbesætningen på Egeskovgård 1745-1747), og den praktiske side af sagen klarede det ved at kalde bønderne til hove, lade dem sammenbinde hovedgårdens hø og endelig lade dem køre leverancerne til købstaden!

Fæstegårdmand Rasmus Rasmussen af Kværndrup havde siden 1724 haft sin fars tidligere gård i fæste. Faren var sammen med 6 andre bønder og deres gårde blevet solgt fra Ravnholt (Herrested sg., Vindinge hrd.) til Egeskovgård imellem 1700 og 1710. (Hovedgårdsregistret til Fynbo landsting skøde- og panteprotokoller er i bilaget omtalt for sine mangler, - m.h.t. denne godshandel findes der netop ikke oplysninger om skødet i registret). Under Ravnholt havde disse bønder gjort hoveri (der omtales kun lodsarbejde) ved hovedgården, men efter salget blev de kaldt op til det nye herskab på Egeskovgård og stillet frit overfor valget imellem at forrette hoveri eller betale en pengeafgift i fremtiden; følgelig blev de, som så sig i stand til at udrede pengene, hovningsfri, blandt dem var R.R.'s far.

De, som blev hovningspligtige til Egeskovgård, opdagede snart at arbejdet her var en hel del større end på Ravnholt, R.R.'s gård ansås for at være en af de bedste i Kværndrup m.h.t. avling og tilliggende. En del af dens pløjeland var ovenikøbet blevet særlig godt efter at herskabet i 1730'erne havde tilladt ham at borttrydde nogle træer og anden bevoksning fra et stykke af grunden. R.R.'s fæstebrev lød på de samme vilkår som førhen hans fars; det pålagde ham ikke nogen udtrykkelig

hoveripligt, og han havde derfor også været fri i nogle år efter overtagelsen af gården, men omkr. 1734 havde herskabet forlangt hovning i stedet for penge. R.R. demonstrerede ved flere lejligheder sin utilfredshed ved at vise sig "uryggelig" til at forrette sit hoveri, hvorfor ridefogeden gentagne gange indberettede hans opførsel.

I foråret 1748, da de andre bønder gjorde sig parate til at tage til hove med plovene, gav R.R. sig god tid, men bekvemede sig alligevel langt om længe til at sende sine karle afsted. Da karlene havde pløjet til ca. 1 skp. havresæd i en ny lykke, kom R.R. ud og beordrede dem hjem med ploven. Ladefogeden var øjeblikkelig på pletten og bød R.R. i herskabets navn at fortsætte pløjningen, idet han tog de nærmeststående bønder til sine vidner, men R.R. erklærede, at han indtil videre hverken ville pløje i Ny lykke eller andre steder, hvor han ikke havde pløjet før, - Ny lykke havde da ligget i græs de sidste 12 - 14 år.

Fra da af udeblev han fra hovningen trods adskillige tilsig-
elser.

Ved stævnenål til doms af 22/5 1748 tiltalte etatsrådinde Kragh sin bonde, Rasmus Rasmussen af Kværndrup ved Sunds-Gudme herredsting for restancer, for gårdfæld, for ilde "medhandling" af de til gården hørende skovsparter samt endelig og ikke mindst for ulydighed under hovarbejdet.

I retten fremførte R.R. at han "nok gerne ønskede i fald det var muligt at blive befriet for hovning", men ridefogeden fastslog, at det var unyttigt at gøre et sådant forslag "siden det af herskabet aldrig blev akcepteret". Ganske tydeligt var det mest graverende ved denne sag (i lighed med hvad der konstateres i utallige andre hoverisager), at bonden ved at demonstrere midt på hovmarken og dernæst ved at indlade sig i diskussion med den tililende ladefoged, havde givet de andre bønder et stygt eksempel til efterfølgelse.

På et tidligt tidspunkt under den retslige behandling frafaldt herskabet anklagerne n.h.t. gårdfæld og skovsparter-
nes "ilde medhandling", men fastholdt punkterne: Restancer og hoverinægtelse.

For de sidstnævnte forseelser blev R.R. ved herredstinget fradømt sin gård samt dømt til at arbejde i jern i nærmeste

fæstning et halvt år - på grund af - som det hed i domspræmisserne hans "onde og forføriske eksempel" og hans forsøg på at ophidse de andre bønder imod deres herskab.

Der var i 1748 56 - 57 hovningsbønder til Egeskovgård (tilsammen 48 hele hovninger) 12), i sagen mod R.R. fornemmer man, ligesom i sager af lignende art fra andre godser, en stærk vilje hos herskabet til at forsøge hoveridisciplinen håndhævet, af hvilken hovedgårdsdriften da også var fuldkommen afhængig.

D. 30/4 1768 udgik der fra det nyoprettede generallandvæsenskollegium ordrer til samtlige amtmænd, grever og baroner om at indsamle oplysninger fra jordegodsejerne ang. deres holdning til spørgsmålet om hoveriets afskaffelse eller dets nærmere bestemmelse 13).

Besvarelsen fra Egeskovgård lød på, at en afskaffelse af naturalhoveriet ville føre til intet mindre end proprietærernes ruin, for hvis de selv skulle drive hovedgårdene, måtte de holde så mange folk og heste, at disse alene ville fortære stort set alt, hvad der kunne avles ved gården. De fleste godsejere havde efterhånden investeret så store summer i hovedgårdsdriften, at de ikke kunne hæve renterne heraf, hvis naturalhoveriet blev afskaffet. Hvis kollegiet, troede at godsejerne blot kunne hente deres indtægter hjem ved at intensivere andre af hovedgårdenes driftgrene fremfor korndyrkningen - for eksempel hollænderidriften (der hidtil ganske vist havde givet en anseelig skilling), - så måtte det høje kollegium tro om igen. Hollænderierne - for nu at blive ved dem - ville slet ikke kunne opretholdes, hvis man samtidig skulle føde på de mange arbejdsheste, som markdriften krævede. Det kunne forudses, at jordegodsets værdi ville synke til under halvdelen af, hvad den var for nuværende tid, og bønderne ville blive aldeles ruinerede, hvis de skulle udrede hovningspenge. Samme bønder ville heller ikke kunne nedskære deres eget folke- og hestehold, for det var under de nuværende omstændigheder ikke større, end det nødvendigt måtte være af hensyn til deres egne gårdes drift. Besvarelsen manglede en stillingtagen til kollegiets spørgsmål om en nærmere bestemmelse af hoveriet 14).

Den økonomiske inkonsekvens i besvarelsen til generallandvæsenkollegiet skal ikke kommenteres, men de heraf Egeskov-

gårds ejer fremsatte synspunkter og argumenter adskilte sig i det store og hele ikke fra det, som andre fynske godsejere ved samme lejlighed gav udtryk for og som mundede ud i en .. konklusion om, at naturalhoveriet var af vital betydning for opretholdelsen af det samlede godskompleks.

Begyndelsen til en regulær statslig indgriben rettet imod hoveriforholdene på de private godser blev gjort d. 6/5 1769, da generallandvæsenskollegiet udstedte forordningen om hoveriets bestemmelse i Danmark:

Til landvæsenets "forbedrelse" og for at give bonden større lyst til stræbsomhed ved at lette hans vilkår befalede den, at enhver bonde for fremtiden skulle forsynes med et hoverireglement, der fastsatte alt det arbejde, han var pligtig til at forrette, til visse dage ugentlig. Senest år og dag (1 år og 6 uger) fra forordningens udstedelse skulle alle hoveribønder være udstyret med et reglement. Dette skulle vedheftes fæstebrevet og anses for en regel, som godsejeren ikke måtte overskride uden bondens samtykke. De hovdage, som ikke blev anvendt i en uge, skulle afskrives, men i pløje- og høsttiden måtte godsejeren dog, hvis vejrliget havde forhindret arbejdet, kræve flere hovdage de følgende uger, indtil arbejdet var tilendebragt. Ved en spanddag skulle forstås 1 karl, 1 vogn og 2 heste, og ved en gangdag 1 karl, pige eller dreng. En pløje- eller harvedag krævede plov eller harve samt folk og heste efter egnens skik og brug. Dagsarbejdets varighed blev fastsat efter de skiftende årstider og efter den vejlængde, bonden havde til hovmarken. Alle godsejere skulle, hvor det var muligt, fastsætte, hvor meget af hver slags arbejde der skulle regnes for et dagsværk. Bonden kunne lade fæstebrevet med det vedheftede hoverireglement tinglæse og højst betale 1 mk. herfor.

På grundlag af det af godsejeren fastsatte hoveri, skulle der udarbejdes et general-hoverireglement for hvert gods, der inden 15 måneder skulle indsendes gennem amtmanden til generallandvæsenskollegiet. Til formålet udgav kollegiet et trykt skema, så reglementerne blev udfærdigede på overskuelig måde. Der skulle ikke blot gives oplysninger om de bønder, der gjorde "ordentligt hoveri", men også om dem, der både forrettede

hovning og betalte hovpenge såvel som om dem, der var hovfri. Hartkornet til de enkelte fæstebrug skulle angives.

Nye aftaler imellem godsejer og bonde om hoveriet skulle indberettes, så kollegiet blev i stand til at føre general-hoverireglementerne ajour. Forordningen overlod det til godsejerne selv at bestemme hoveriet og dets indhold under påberåbelse af det håb, at ingen godsejer ville forlange mere "end bonde kunne tåle at give i forhold med de fordele, som høstes af hans ifæstehavende gård" - samt i den tro, at ingen ville benytte lejligheden til at forøge hoveriet eller forringe bondens kår.

Endelig opfordredes godsejerne til at overveje, hvorledes hoveriet kunne indskrænkes på deres respektive godser. Det skulle ganske vist stå enhver frit, hvordan han ville løse problemet, men kollegiet foreslog dog, at hovedgårdene selv anskaffede sig folk og heste til en del af arbejdet, at man fik en akkord med den eventuelle forpagter, der gik ud på, at han selv skulle drive nogle af markerne, at bortforpagte dele af hovedgårdsjorden til nærmestboende bønder eller endelig at inddele hovedgårdens sædeland i flere kobler, så halvdelen kunne hvile eller ligge til græs. 15).

Det generalhoverireglement, der indsendtes fra Egeskovgård til kollegiet, er ligesom alle andre besvarelser fra godsejere i Nyborg og Tranekær amter gået tabt 16), men der findes heldigvis en udateret koncept i godsarkivet 17). Hermed er der endelig mulighed for på en gang at få overblik over godsets fæstere, såvel de hoveripligtige som de hovfri, gårdenes hartkornstilliggender, landgildeaafgifterne og den geografiske fordeling af hovpligtige og hovfri. I ekstraktform er disse forhold belyst nedenfor, på den måde, at der gives eksempler på de typiske gårdstørrelser, deres landgilde og hovningspligt/hovpenge. Der angives kun tdr. og skp. af ager og engs hartkorn.

Hovningspligtige gårde.

By	Htk. pr. gård	Landgl. 18) pr. gård	Ugentlige hovdage uden- for sæde- og høsttid.			
	tdr. skp.	rdl. sk.	spd. karled. piged.			
Egeskov	5,-	4 55	1	2	1	
Kværndrup	3,5	6 7	1	2	1	
Trunderup	5,1	10 84	1	2	1	
Volstrup	5,2	5 40	1	2	1	
Krarup	6,1	7	$\frac{1}{2}$	2	$\frac{1}{2}$	
Snarup	5,3	5 64	1	2	1	
Søfælle	6,2	7	1	2	1	

Det er ikke umiddelbart gennemskueligt, hvorfor gårde på 3,5 tdr. htk. skulle give landgilde på over 6 rdl., når en gård på 5,3 tdr. htk. kunne slippe med mindre, medens der på begge steder hvilede samme hoveripligt. Ligeså uforklarlig er den høje landgilde for Trunderup-gårdene i forhold til hartkornet, samt de forholdsmæssigt mindre arbejdskrav til gårdene i Krarup, på trods af deres store hartkorn.

Hovningsfri gårde.

By	Htk. pr. gård	Landgl. 18) pr. gård	Hovpenge pr. gård	
	tdr. skp.	rdl. sk.	rdl. mk.	
Egeskov	5,3	4 55	10	
Egeskov	1,6			
Kværndrup	6,2	11 15	12	
Kværndrup	3,5	6 7	8	
Kværndrup	3,5	6 7	3	
Trunderup	5,1	10 84	10	
Volstrup	6,5	6 90	10	
Volstrup	2,6	3 3	5	2
Krarup	6,1	7	10	
Søfælle	6,2	7		
Gultved	3,4	4 40	8	

Også her er der et "misforhold" imellem hartkornstilliggende og landgildeafgift, som kommer stærkest til udtryk ved en sammenligning imellem Egeskov-gårdene på 5,3 tdr. htk. og Kværndrup-gårdene på 3,5 tdr. htk. Hvis der alligevel har været en sammenhæng imellem den enkelte gårds hartkorn, landgilde og hovpenge og igen et vist forhold imellem gårdenes afgifter indbyrdes, så svækkes indtrykket i dette tilfælde, fordi og-

så andre faktorer spillede ind: En af gårdene var en møllergård og betalte altså særlig skyld heraf, 2 gårde var fri for landgilde og hovpenge imod af besørge postridningen til Odense, og endelig var en gård uden videre forklaring fritaget for hovpenge i nogle år. Mest påfaldende er, at en gård i Kværndrup kun gav 3 rdl. i hovpenge, skønt den havde samme hartkorn og landgilde som andre gårde, der gav 8 rdl. i hovpenge.

Der lå omkr. 1770 74 gårdmænd og 72 husmænd til Egeskovgård. 57 (58) af gårdmændene var hovningspligtige og udgjorde med deres hele og halve gårde ialt 48 hovninger.

Den geografiske fordeling af hovpligtige og hovfri gårdmænd var følgende:

By	Hovpligt.	Hovfri	Tilsamm.
Egeskov	11	3	14
Kværndrup	17	4	21
Trunderup	10	3	13
Gultved	0	2	2
I Kværndrup sg.	38	12	50
Krarp	7	1	8
Snarp	8	0	8
Søfælle	3	1	4
I Krarp sg.	18	2	20
Volstrup	1	2	3
I Ringe sg.	1	2	3

Det fremgår, at hoveriet fortrinsvis hvilede på de gårde, som lå nærmest hovedgården, hvilket næppe kan undre. Bønderne i Gultved, der lå $\frac{1}{2}$ mil borte var hovningsfri.

Hovedgårdens privilegerede hartkorn var ca. 48 tdr. 5 skp. foruden noget skovhartkorn; det uprivilegerede hartkorn, som dyrkedes under Egeskovgård opgives til ca. 34 tdr. 2 skp, ialt ca. 83 tdr. htk. De tre marker, der årligt var i drift (se p.75) blev første år pløjet 2 gange til byg og havre, andet år pløjet til rug 1 gang og tredje år pløjet til havre 1 gang.

Af ekstrakten ovenfor ses, at en hel hovningsgård normalt skulle yde 1 spanddag og 3 gangdage ugentlig (karle-, pige- eller drengedage), altså 52 spanddage og 156 gangdage om året

foruden det arbejde som pløjning, harvning, korn- og høst krævede, hvilket - især afhængigt af vejrliget - kunne svinge en del fra det ene år til det andet, og derfor ikke blev sat til noget fast antal dage. Egeskovgårds hoverikrav lå imidlertid på det jævne i sammenligning med andre fynske hovedgårde 19). Nummer 58 af hovningsgårdene var en gård i Hundtofte (Stenstrups sg.) der hørte under Skjoldemose gods og betalte landgilde m.v. hertil, men var "for vejens kortheds skyld henlagt til Egeskovgård at forrette hoveri".

Bønderne var inddelt i 6 roder af 8 hovninger, antallet af hovbønder var næsten det samme som i 1748, og rode-indretningen var også den samme. Hovlodsstørrelsen blev opgivet til ca. 4 tdr. rugland. Engbund og høsletsarealer var ligeledes lodsinddelte, så der blev 12 læs hø at slå og bjerger pr. hovning. Hensigten med en rodeinddeling var bl.a. at få en retfærdig fordeling af arbejdet efter bønderhartkorn, men dette var dog ikke fordelt så ligeligt på de 6 roder, som det kunne være. Rode 1 repræsenterede ca. 40 tdr. htk., men rode 4 og 6 hver ca. 48 tdr. htk. Imellem disse ydertal lå rode 2, 3 og 5 med henholdsvis ca. 41, 43 og 44 tdr. htk. Måske kunne det tænkes, at der ved rode-indretningen var blevet taget hensyn til bøndernes afstand fra hovedgården, for rode 1, der i forhold til sit hartkorn skulle udrette mest arbejde, omfattede kun Egeskovbønder, som lå lige op til hovedgårdsmarkerne, medens næsten alle bønderne i rode 4 var fra Krarup $\frac{1}{2}$ mil borte, og en del af bønderne i rode 6 var fra Søfælde og Hundtofte $\frac{1}{2}$ -1 mil borte. Forklaringen er dog nok ikke rigtig, for rode-indretningen stammede fra ældre tid 20), og selv om en tidligere tids hovgårde ikke kan udpeges, er det givet, at hverken gårdene eller hartkornet i de enkelte roder kunne være nøjagtig de samme, som omkr. 1770. 21).

Til Egeskovgårds hovedgårdstakst af ager og eng på ca. 84 tdr. htk. svarede ca. 335 tdr. htk. bøndergods. Forholdet imellem hovedgårdshartkorn og bønderhartkorn var således ca. 1:4, men samtidig må det tages i betragtning, at ca. 72 tdr. htk. af bøndergodset var hovningsfrit. Forholdet imellem hovedgårdshartkornet og det hovningspligtige bønderhartkorn var da ca. 1:3, idet hovningsbønderne, når gården i Hundtofte medregnes, brugte ca. 268 tdr. htk. Pr. hel hovning var der 14 skp.

hovedgårdshartkorn at dyrke og drive, hvilket mål ligger på linie med de almindeligst forekommende tilfælde på en række tidligere undersøgte sjællandske godser 22).

Dette er, hvad man regulært kan slutte om hoveriets omfang efter generalhoverireglementets oplysninger.

Hvor mange af de 52 spanddage og 156 gangdage der faktisk blev brugt i løbet af et år og udenfor sæde- og høsttiden, vides der intet om, blot kan det formodes, at Egeskovgårds ejer i lighed med størstedelen af landets godsejere havde krævet et større ugentligt hoveri i sin indberetning, end han egentlig kunne anvende under normale omstændigheder. De fleste søgte at gardere sig på denne vis, da godsejerne kunne forudse snarlige indgreb og hoverireguleringsforsøg fra statsmagtens side. Det kan tilføjes, at nøjagtig $1/3$ af samtlige godsets husmænd var hovningspligtige (gjorde ugedagsarbejde under en eller anden form) omkr. 1770, men deres arbejde er gårdmandshoveriet uvedkommende.

Generalhoverireglementet indeholdt også et sæt regler for, hvad der skulle regnes for et dagsværk med hensyn til de forskellige arbejder. Hvis dette er blevet punktligt overholdt på Egeskovgård, må der være sket en følelig nedsættelse af arbejdstempoet efter 1771-hoveriforordningens ikrafttrædelse, for kravene var strengere end denne forordnings maksimumsbestemmelser. Dette gjaldt især pløjningen, harvningen, de lange ægter, tørveskæringen, indkørsel af hø og godningsarbejderne, - desværre oplyser reglementet intet om, hvad der ansås for et dagsværk med hensyn til tærskningen.

De 16 såkaldte hovfri bønder skulle foruden at svare de ansatte hovningspenge, årligt forrette hver 3 lange ægter af 4-5 mil og "i fornødne tilfælde assistere med en dags pløjning og hoveri til hove, for derved at hjælpe de hovningsbønder, hvis bæster formedelst fodertrang eller sygdom ej selv kunne bestyre deres tildelte lodder alt efter herskabets for-godtbefindende". 23).

Den "Struenseeske" hoveriforordning og dens virkninger.

Som en reaktion på det dystre billede, der tegnedes af tilstandene på landets godser gennem de til generallandvæsenskollegiet ifølge forordningen af 6/5 1769 indsendte generalhoverireglementer, udstedtes gennem den nyligt oprettede generallandvæsenskommission 20/2 1771 en forordning om hoveriet. Forordningen henviste til generalhoverireglementernes vidnesbyrd om "ubilligt og uproportioneret" hoveri på langt de fleste af landets godser. Det var derfor nu ifølge forordningen nødvendigt, at bestemme bondens byrder og pligter ikke alene til visse dage eller bestemte hovarbejder, men også således, at hoveriet blev tåleligt for bonden. Under hensyn til det eksisterende stavnsbånd og især på grund af den yderlige frihedsbegrænsning som forordningerne af 30/6 1741 og 1/7 1746 betød for bonden, blev det derfor fastsat, hvad der indtil videre skulle anses for det "største og højeste" hoveri. Bondens hartkorn blev lagt til grund for hoveriudmålingen, på samme måde som dette hele tiden havde været grundlaget for påligningen af skatter og kontributioner. Af en gård på 6 tdr. hartkorn måtte der højst kræves 48 spandage og 96 gangdage årligt. Var hartkornet på over 6 tdr., måtte der for hver skæppe højst kræves 1 arbejdsdag, nemlig for de 2 første skæpper 2 gd. og for den tredje skæppe 1 spd. og så fremdeles op til 10 tdr. hartkorn .."siden den bonde, der selv har stort hartkornstilliggende, ikke kan tåle at miste fra sin egen avlings drift så mange folk og så megen tid, som den der har mindre at bedrive", Af en gård på 10 tdr. htk. måtte der kræves 72 spd. (hvoraf højst 15 måtte være pløjedage) og 144 gd. For hver skæppe over 10 tdr. htk. måtte der kræves 2 gd. for de første 2 skæpper og 1 spd. for den tredje skæppe og så fremdeles .."siden bonden dog er nød til at holde flere folk og mere redskaber, end en gård på 6 tdr. behøver". Forordningen tog hensyn til, hvor lang vej bonden havde fra sin bopæl til hovningsstedet. Bønder, der boede mere end 3/4 mil borte fik forholdsmæssigt nedslag. Af gårde fra 4 til 10 tdr. hartkorn måtte der kræves 10 pld. ud af det tilmålte antal spanddage. For hver skæppe skyld der manglede i 6 fulde tonder skulle

der svares 1 spd. og 2 gd. mindre. Af et hartkorn på 3-4 tdr. (på Sjælland, Fyn og øerne) eller 2-3 tdr. (i Jylland) måtte højst kræves 5 pløjedage af de tilmålte spd. Var hartkornet på 2-3 tdr. (Sjælland, Fyn og øerne) eller $1\frac{1}{2}$ - 2 tdr. (i Jylland) skulle gårdene lægges sammen to og to om at udrede 4 pld. på et år. Når hartkornet henholdsvis på Sjælland, Fyn, øerne og i Jylland var mindre end det ovenfor angivne, måtte der ikke kræves pløjedage.

Spanddage med harve, slæde eller vogn svarede i forhold til hartkornet, når bonden havde de dertil nødvendige heste og redskaber, var dette ikke tilfældet skulle der forrettes 1 gd. i stedet for 1 spd.

Der gaves desuden detaljerede regler for det ugentlige antal hovdage i hovedgårdens pløjetid, hø- og kornhøsttid samt møj- agningstid. Det blev tillige nøje foreskrevet, hvorledes tilsigelse til hovning skulle foregå, hvor lang den hovgørendes arbejdstid skulle være i sommer- og vinterhalvåret, hvilket indhold de forskellige arbejder skulle have, hvilke redskaber hovbudet var pligtigt at møde med, hvorledes køreægterne skulle afvikles m.m.

Godsejerne beordredes til at anskaffe billetter af forskellig facon og farve repræsenterende pløje-, spand- og gangdage, der fra 1. maj 1771 skulle udleveres til bonden som kvittering for enhver aftjent hovdag. Enhver hovbonde skulle senest 1. juni 1771 være forsynet med et hoverireglement udfærdiget i overensstemmelse med forordningen og dette skulle vedhæftes fæstebrevet.

Forordningen måtte endvidere ikke udnyttes af godsejeren til at kræve mere hoveri, end han tidligere havde haft brug for. Endelig formanedes bønderne til at udvise tilbørlig lydighed, flittigt at forrette deres hovning og aldrig nægte at efterkomme godsejerens befalinger .."endskønt som vi ikke kunne tro vil indfalde, disse befalinger skulle stride imod denne vores allernådigste forordning".. Følte bonden sig forurettet, måtte han siden frembringe sin sag for stedets amtmand. 1).

På Egeskovgård blev der ført regnskab over hoveriet i 3 såkaldte hoveriafskrivningsbøger, der i det følgende er kildegrundlaget for en beregning af omfanget af det faktisk udførte

hoveri for gårdfæsternes vedkommende - ganske vist kun for en temmelig kort periode. Sådanne hoveriafskrivningsbøger, der er blevet til som følge af 1771-forordningen, menes at være relativt sjældne 2). Det er for såvidt rigtigt, når Birgit Løgstrup anfører, at forordningen ikke pålagde godserne at føre særskilt regnskab for hoveriet 3), men den befalede dog udlevering af billetter som kvittering for hver udført hovdag, og forordningen bestemte også, at hovdagene skulle afskrives i bondens kvitteringsbog. Det har vel derfor været temmelig nærliggende for godsejerne at lade føre et rigtigt regnskab over hoveriet til internt brug. Forordningen var imidlertid et ubehageligt indgreb på et område, som godsejerne hidtil havde anset for at være de statslige myndigheder uvedkommende, og en virkelig efterlevelse af dens bestemmelser må undertiden have voldt hovedbrud, når dette krævede omlægning af hovedgårdsdriften, ændring i hovmålsinddelingen og arbejde med at administrere nyordningen, alt som følge af, at der nu var sat maksimumsgrænser for hoveriet. Forordningen udstedtes ca. et halvt år efter udløbet af den frist på 15 måneder, som 1769-forordningen havde givet godsejerne til at udarbejde og indsende generalhoverireglementer, og da den iøvrigt blot fik gyldighed i ca. 2 år og 3 måneder, er det sandsynligt, at man mange steder dårligt nåede at bringe dens bestemmelser til praktisk udførelse og slet ikke til forelse af regnskaber.

I overensstemmelse med forordningen begynder Egeskovgårds hoveriregnskab 1. maj 1771. For 1771/72 og 1772/73 foreligger der fuldt regnskab. For regnskabsåret 1773/74 ophører indførslerne i slutningen af juli eller lige omkring 1. august. - Man afventede da en ny hoveriforordning. Denne blev udstedt 12/8 1773.

Regnskaberne for de enkelte bønder i 1771/72 og 1772/73 er stort set ført på dato til hen i marts-april måned, men et par gange opgives datoangivelserne dog i midten af februar (1772/73) og en enkelt gang i slutningen af februar (1771/72). Til hver bonde er der afsat en side i regnskabsbøgerne. Herpå anføres øverst det antal pløje-, spand- og gangdage bonden var pligtig til at forrette årligt. Dernæst angives navn,

hjemsted, dato for udført arbejde, arbejdets art og de af-
tjente pløje-, spand- og gangdage.

Med hensyn til regnskabet generelle pålidelighed, kan der
ikke opnås den samme sikkerhed, som den Birgit Løgstrup synes
at have fået i tilfældet med Løvenborgs hoveriregnskaber.

B.L. fastslår, at indførslerne er gjort løbende, og at de
kan kontrolleres ved hjælp af godsets korrespondance og andre
regnskaber 4).

I Egeskovgårds tilfælde bærer indførslerne tydeligt præg af
at være foretaget månedsviis eller med endnu længere mellem-
rum (forskelligt farvet blæk, forskellig skrifthældning m.m.),
men regnskabsføreren har utvivlsomt hele tiden været den
samme. På Egeskovgård foreligger endvidere ingen korrespon-
dance, godsregnskabsmateriale el. lign., som kan anvendes
til kontrol af hoveriafskrivningsbøgerne.

I den undersøgte periode fra 1. maj 1771 til 1. august 1773
lå der 58 hoverioplgtige gårde til Egeskovgård. Der afgik i
løbet af perioden 6 hovbønder, men de blev hver gang afløst
af en bonde med tilsvarende hoverioplgt. De hoverioplgtige
gårde lå alle indenfor en radius af 3/4 mil fra hovedgårdsmar-
kerne, se kortet fig. 1 i bilaget.

Nedenfor gives en oversigt over gårdenes fordeling på lands-
byer, deres hartkorn (kun tdr. og skp. af ager og engs hart-
korn anføres, da skovskylden i alle tilfælde var så lille,
at den ikke fik betydning ved hoveriansættelsen), Egeskovgårds
krav om hovdage årligt ifølge hoverireglementet og endelig
1771-forordningens maksimale hoveriansættelser.

Lokalitet	antal gdr.	hartkorn ⁵⁾ Tdr.Skp.	pløje- dage	spand- dage	gang- dage	pløje- dage	spand- dage	gang- dage
Egeskov	9	5,-,	10	31	82	10	30	80
Egeskov	1	2,4,	4	16	40	2	18	40
Kværndrup	17	3,5,	5	24	58	5	24	58
Trunderup	6	2,4,	2	18	40	2	18	40
Trunderup	4	5,1,	10	31	82	10	31	82
Snarup	8	5,3,	10	34	88	10	33	86
Krarup	7	6,1,	10	38	97	10	38	97
Søfælle	3	6,2,	10	39	99	10	38	98
Volstrup	1	5,2,	10	34	88	10	32	84
Volstrup	1	3,-,	5	21	52	5	19	48
Hundtofte	1	5,2,	10	32	84	10	32	84

Som det ses, forlangte godset i nogle tilfælde mere hoveri end 1771-forordningen hjemlede. Det drejer sig om de 10 gårde i Egeskov, de 8 gårde i Snarup, de 3 gårde i Sofælde og de 2 gårde i Volstrup. Som det ses af opstillingen krævede godset således på et regnskabsår ialt 24 spanddage og 45 gangdage mere end forordningens maksimum, desuden forlangtes der af en gård i Egeskov 2 ekstra plojedage med den ringe kompensation af 2 spanddage.

På trods af forordningens foranstaltninger til at sikre bonden imod overtrædelser fra godsejerens side (hoveriafskrivning i kvitteringsbogen, tildeling af billetter, hoverireglement vedheftet fæstebrevet m.v.) melder det spørgsmål sig alligevel, om den almindelige bonde, som ofte hverken kunne læse eller skrive,⁶⁾ virkelig fik udleveret et hoverireglement eller på anden måde fik mulighed for at kontrollere, om de krav godset stillede til hans arbejdsydelser, holdt sig indenfor forordningens rammer.

De fæstebreve, som blev udstedt på Egeskovgård i perioden 1771-1773, indeholder kun en almindelig passus om at forrette hoveri lige mod de andre bønder el. lign. Undtagelsen er et enkelt fæstebrev, som byder at forrette "hovning, ægt og arbejde efter forordningen ligesom hans naboer" 7).

I fæsteprotokollen findes blot den gangse bekræftigelse fra fæsteren på at et ligelydende originalt fæstebrev er blevet ham udleveret. Om bonden fik kvittering for sit hoveri i egen kvitteringsbog vides ikke, og den afskrivningsbog for landgilde og skat, som blev ført på hovedgården 1776 ff. viser kun, hvad der i nogle tilfælde blev betalt i hoveripenge. Blandt "diverse hoverisager" i godsarkivet findes imidlertid et eksempel på et håndskrevet hoverireglement udfærdiget nøje efter forordningens bestemmelser og med plads afsat til bondens navn, hartkorn, antal hovdage m.v., hvilket sandsynliggør, at sådanne reglementer faktisk er blevet udleveret på Egeskovgård.).

Nedenstående oversigt viser:

- 1) Det samlede antal hovdage Egeskovgård afkrævede de 58 hoveripligtige bønder årligt.

2) Det samlede antal faktisk udførte hovdage årligt, således som disse er afkrydset dag for dag i regnskabet.

I parentes anføres det antal hovdage, som er sammentalt af godsets regnskabsfører.

	1771/72 og 1772/73	1771/72	1772/73
	1)	2)	2)
Pløjedage	436	414 (414)	386 $\frac{1}{2}$ (386 $\frac{1}{2}$)
Spanddage	1677	1523 (1318)	1499 (1497)
Gangdage	4236	4195 (4216)	4139 (4150)

For en bonde i Krarup ophører regnskabet ved begyndelsen af december 1771, han havde da - fra 1. maj nået at udføre 4+18 +62 hovdage. Hans nabo havde samme hoveripligt, og da denne indtil 3/12 1771 havde udført 4+18+63 hovdage, er førstnævnte bondes hovdage for hele regnskabsåret sat = naboens, nemlig 9+24+97. Herefter skulle de to regnskabsår kunne sammenlignes uden videre. Regnskabsføreren har i reglen sammentalt og afskrevet hovdagene kvartalsvist. Han har ret hyppigt rundet 1 eller 2 spand- eller gangdage op eller ned, med det resultat, at for hvert regnskabsår er spanddagene opgjort til ialt lidt færre og gangdagene til ialt flere end de faktisk afkrydsede hovdage. Nogen fast praksis med hensyn til denne afskrivningsmåde er ikke umiddelbart gennemskuelig, men der er dog konstateret en tendens til at runde gangdagstallet op i høsttiden, hvorfor fænomenerne næppe skal tolkes som almindelige regnefejl.

For at udnytte regnskabet fra 1. maj - 1. august 1773 til sammenligning med de foregående år, er det undersøgt, hvor mange hovdage bønderne præsterede i de samme 3 måneder i 1771 og 1772:

	1771 1/5-1/8	1772 1/5-1/8	1773 1/5-1/8
Pløjedage	107	0	94
Spanddage	220	239	465
Gangdage	920	1294	1689

I 1771 blev der pløjet til byg og havre i maj måned, og i 1773 foregik det samme arbejde i juli måned, men i 1772 blev der ifølge hoveriafskrivningsbogen slet ikke anvendt pløjedage

i maj, juni og juli, hvorimod der dette år blev pløjet til rugsæd og fællet til havre i februar, marts og april og først i september pløjet til byg og havre.

Nedenfor bringes en oversigt over arbejdernes fordeling i de to hele regnskabsår for 3 hoveripligtige bønder henholdsvis fra Egeskov, Kværndrup og Søfælle.

Efter afskrivningsbøgenes oplysninger er det fundet mest overskueligt at inddele hovarbejderne i 10 grupper.

Knud Nielsen af Egeskov pligtig til årligt at forrette 10 pløjedage 31, spænddage og 82 gangdage af et hartkorn på 5,-,3,4/7

	1771/72			1772/73		
	pld.	spd.	gd.	pld.	spd.	gd.
Pløjn./harvn./	10	+	7	9	+	10
sån./kornhøst			13			17
Høhøst			4			3
Gødningsarb.			7			9
Tørvearb.			3			2
Tærskning			19			11
Avlingsshoveri	10	+	18	9	+	24
			66			65
Gærder og grøft.			3			3
Kørsler			3			4
Skovarb./			3			
brændetrsp.			5			2
Reng. og vedl.						1
hold. af bygn.						
Andet			1			1
						3
Småhoveri			9			8
			16			17
Hovdage ialt	10	+	27	9	+	32
			82			82

Rasmus Rasmussen af Kværndrup pligtig til årligt at forrette 5 pløjedage, 24 spænddage og 58 gangdage af et hartkorn 3,5,2,2,9/10

	1771/72			1772/73		
	pld.	spd.	gd.	pld.	spd.	gd.
Pløjn./harvn.	5	+	5	3	+	7
sån./kornhøst			8			11
Høhøst			1			15
Gødningsarb.			4			6
Tørvearb.			1			4
Tærskning			14			13
Avlingsshoveri	5	+	11	3	+	13
			43			49

Gærder og grøft.	2 + 7	2 + 8
Kørsler	1	2
Skovarb./ brændetrsp.	1 + 1	1 + 1
Reng. og rep. af bygn.		
Andet	2	1

Småhoveri 4 + 10 5 + 10

Hovdage ialt 5 + 15 + 53 3 + 18 + 59

Henrik Rasmussen af Søfælle pligtig til årligt at forrette
10 pløjedage, 39 spanddage og 99 gangdage af et hartkorn på
6,2,2,2 3/4

	1771/72			1772/73		
	pld.	spd.	gd.	pld.	spd.	gd.
Pløjn./harvn. sån./kornhøst	9 +	7 +	13	9 +	10 +	17
Høhost		3 +	23		4 +	26
Gødningsarb.		8 +	6		9 +	8
Tørvearb.		1 +	4		1 +	7
Tærskning			37			25

Avlingshoveri 9 + 19 + 86 9 + 24 + 83

Gærder og grøfter	3 +	10	3 +	11
Kørsler	3		3	
Skovarb./ brændetrsp.	2 +	6	6 +	2
Reng. og rep. af bygn.		1		
Andet			1 +	1

Småhoveri 8 + 17 13 + 14

Hovdage ialt 9 + 27 + 103 9 + 37 + 97

Der blev anvendt flere hovdage i 1772/73 end i 1771/72.

For de 3 bønder, som her må repræsentere samtlige 58 hoveri-
pligtige, var det samlede antal hovdage de to regnskabsår:

	1771/72	1772/73
Knud Nielsen	119	123
Rasmus Rasmussen	73	80
Henrik Rasmussen	139	143

K.N. ydede i 1772/73 1 spanddag mere, end han var pligtig til,
men fik kompensation ved at forrette 1 pløjedag mindre, end

han skulle.

R.R. ydede i 1772/73 1 gangdag mere end han var pligtig til, men til gengæld 2 pløjedage og 6 spanddage mindre, end han skulle.

H.R. ydede i 1771/72 4 gangdage mere end han skulle, men til gengæld 1 pløjedag og 12 spanddage mindre.

Ser man bort fra, at godsbestyrelsen faktisk krævede mere end 1771-forordningen tillod (nemlig 1 spd. og 2 gd. for meget af Egeskov-bonden K.N.), blev det lovlige antal hovdage iøvrigt ikke overskredet, hvad angår disse 3 bønder, idet forordningen tillod at ombytte 1 pld. med 1 spd. og 1 spd. med 1 gd.

De 3 bønder skulle præstere henholdsvis 123 (godsets krav), 87 og 148 (godsets krav) hovdage årligt.

Af oversigterne fremgik hvorledes hovdage blev anvendt.

Opdeles de blot på avlingshoveri og småhoveri i de 2 fulde regnskabsår bliver det for de tre bønder:

	1771/72	1772/73
Avlingshoveri	24 pld. 48 spd. 195 gd.	21 pld. 61 spd. 197 gd.
Småhoveri	21 - 43 -	26 - 41 -
Ialt	24 pld. 69 spd. 238 gd.	21 pld. 87 spd. 238 gd.

Hærvning, såning og alt i forbindelse med kornhøsten krævede mest arbejde i 1772/73. (henholdsvis 6, 3 og 7 dage mere end i 1771/72). Til alt vedr. høhøsten gik der omtrent det samme antal dage i de 2 regnskabsår, medens gødningsarbejderne krævede 3 a 4 dage mere i 1772/73. Tørvearbejderne fordrede ligeledes mest i 1772/73. Tærskedagenes antal gik ned, især for Søfælle-bonden, der forrettede 12 dage mindre i 1772/73. Til gårder og grøfter blev der brugt 3 gangdage mere i 1772/73 end i det foregående regnskabsår.

Under kørsler er henregnet korntransporter til købstæderne, men iøvrigt flyder posterne kørsler og skovarbejde/brændetransport undertiden sammen, da der udover almindelig hjemkørsel af brænde også ages brænde til Odense, Svendborg og Hverringe - heraf bl.a. nogle af Søfælle-bondens spanddage. Det samlede forbrug af spanddage til begge slags kørsler steg fra 13 i 1771/72 til 16 i 1772/73.

Reparation og rengøring af bygninger nævnes så sjældent, at en sammenligning næppe viser noget. Under andet arbejde er henregnet transport af ler, opmåling af vand, ærinder til den lokale smed o.lign. Hertil blev der i 1771/72 kun brugt 4 gangdage, men i 1772/73 3 spanddage, og 5 gangdage. For de 3 bønder var gennemsnitshoveriet pr. gård 110,3 hovdage i 1771/72 og 115,3 hovdage i 1772/73, tallene for samtlige 58 hovbønder viser dog kun et gennemsnit pr. mand på 102,2 hovdage i 1771/72 og 103,8 i 1772/73. Det var et øget forbrug af spanddage, som bevirkede stigningen, men forskellen er dog så lille, at den ikke i sig selv kan bruges til at påvise nogen reel vækst i hoveribyrden. Ser vi imidlertid på summen af præsterede hovdage hos de 3 bønder i maj, juni og juli 1771, 1772 og 1773, bliver tendensen tydeligere;

	K.N.	R.R.	H.R.
1/5-1/8 1771	29	15	29
1/5-1/8 1772	32	19	35
1/5-1/8 1773	45	26	52

Hovarbejderne fordelte sig i de 3 perioder som følger:

	1771 1/5-1/8			1772 1/5-1/8		
	K.N.	R.R.	H.R.	K.N.	R.R.	H.R.
	pld.	pld.	pld.	pld.	pld.	pld.
	spd. gd.	spd. gd.	spd. gd.	spd. gd.	spd. gd.	spd. gd.
Plojn./harvn. sån./kornh.	3+2	1+1	2+2			
Høst	3+15	10	3+16	1+16	1+11	2+18
Gødningsarb.				3+ 2	2	3+ 2
Tørvearb.	3	1+ 2	4	1+ 4	4	1+ 7
Tærskning						
Ialt avlingsh.	3+5+18	1+2+12	2+5+20	0+5+22	0+3+15	0+6+27
Gærder/grøft.				1		
Kørsler						
Skovarb./ brændetrb.	1+ 1		1	2	1	1+ 1
Reng./rep. af bygn.						
Andet	1		1	1+ 1		
Ialt småhoveri	1+ 2		2	1+ 4	1	1+ 1
Ialt hovdage	3+6+20	1+2+12	2+5+22	0+6+26	0+3+16	0+7+28

1773
1/5-1/8

	K.N. pld. spd. gd.	R.R. pld. spd. gd.	H.R. pld. spd. gd.
Pløjn./harvn. sån./kornh.	2+2	1+1	2+2
Høst	3+25	2+15	4+29
Gødningsarb.	2+ 2	1+ 1	2+ 2
Tørvearb.	1+ 6	4	2+ 6
Tærskning	=====		
Ialt avlingsh.	2+8+33	1+4+20	2+10+37
Gærder/grøft.			
Kørsler			1
Skovarb./ brændetrp	1+ 1	1	1+ 1
Reng./rep. af bygn.			
Andet			
	=====		
Ialt småhoveri	1+ 1	1	2+ 1
Ialt hovdage	2+9+34	1+4+21	2+12+38

Det er især en øgning i avlingshoveriet der giver stigningen, selv om der hverken blev pløjet eller harvet i de 3 sommermåneder 1772, er der anvendt flere hovdage end i 1771, men først 1773-tallene understreger, at der virkelig var tale om øget hoveri, hvad angik månederne maj, juni og juli. Til avlingshoveriet præsterede de 3 bønder i de tre perioder et samlet antal hovdage som følger:

	K.N.	R.R.	H.R.
1771	26	15	27
1772	27	18	33
1773	43	25	49

Især arbejdsbyrderne i forbindelse med høsten steg, men også tørvearbejderne krævede mere.

Gennemsnitshoveriet for de 3 bønder i maj, juni og juli er 1771: 24,3 hovdage, 1772: 28,7 hovdage og 1773: 41,0 hovdage. Medens gennemsnitshoveriet på basis af tallene for samtlige 58 hovgørende i de samme perioder er 1771: 21,5 hovdage, 1772: 22,0 hovdage og 1773: 38,7 hovdage. De sidste tal bekræfter, at der fandt en vækst i arbejdet sted fra sommeren 1772 til sommeren 1773.

Året 1771 fik en meget våd sommer og høsttid, hvilket gav ekstraarbejde under høsten, der mest bestod i at sprede, lufte og vende det afmejede korn mere end det ellers var nødvendigt - og atter efter hjemkørslen at tørre og lufte det 9). Hvor meget arbejde denne sommer gav på Egeskovgård, specielt hvor mange ekstra gangdage der måtte forrettes for at bringe hovedgårdens korn og hø i hus vides ikke, da vi jo først fra dette år kender antallet af hovdage. Derimod kan det konstateres, at de følgende somre (periodernes 1/5-1/8) krævede endnu mere hoveri af den enkelte bonde, i forbindelse med korn- og høhøsten. Om man skal betragte hovdagstallene i regnskabsperioden 1/5 1771 - 1/8 1773 som et regulært udtryk for- og led i en langtidsbevægelse: voksende hoveribyrd, er ikke sikkert - for det vides ikke, hvor meget hoveri, der blev anvendt på Egeskovgård i de nærmest følgende år.

Lige så interessant er imidlertid spørgsmålet, hvordan har man kunne bestride hovedgårdsdriften, når 1771-forordningen skulle efterleves?

Medens generalhoverireglementet ca 1770 af en hel hovning krævede 52 spanddage og 156 gangdage udover det betydeligste arbejde, som foregik i sæde- og høsttid, kunne man efter 1771-forordningen af en bonde med Egeskovgård gods' "gennemsnits-hartkorn" kun kræve 43 spanddage og 86 gangdage årligt til alt arbejde 10). Det samlede antal udførte hovdage i 1771/1772 og 1772/1773 lå imidlertid i begge regnskabsår under det antal, som lovligt kunne kræves: 1771/1772 undlod man at udnytte 417 hovdage (af alle slags) og 1772/1773 undlod man at udnytte 325 hovdage. Herved forudsætter man dog, at Egeskovgårds hoveriafskrivningsbøger var fuldt pålidelige, og at alt forrettet hoveri virkelig er blevet ført til bogs. Der kan derfor være grund til at minde om de indledningsvis fremsatte bemærkninger om mangelen på kontrolmuligheder overfor materialet.

Hoveriafskrivningsbøgerne står alene og kildekritikken kan derfor kun foretages indenfor selve bøgerne. Blandt indførslerne synes der dog ikke at mangle nogen som helst kategorier af de traditionelle hovarbejder, selv såning, som Birgit Logstrup

efterlyser i Løvenborgs hoveriregnskab 11), er der afsat dage til, hvilket bør støtte tilliden til bøgerne. Hvis man således vælger, at fæste lid til hoveriafskrivningsbøgerne, så konstaterer man, at godsledelsen ikke udnyttede al den arbejdskraft, som den lovligt kunne, og man fristes da til at vende sagen om og spørge: Når forordningen blev efterlevet på Egeskovgård, var det så, fordi man vidste, at driften faktisk kunne overkommes med det af forordningen udmålte hoveri? Denne antagelse holder ikke. I foråret 1772 udbad danske kammer (der havde afløst den af Struensee etablerede generallandvæsenskommission) sig kommentarer fra godsejerne om virkningerne af 1771-forordningen. Besvarelserne blev indkaldt i 2 omgange og fremsendt med amtmændenes følgebemærkninger. I august svarede forvalter Nellemann ved Egeskovgård, at bønderne havde forrettet hoveri efter forordningen "med største påståenhet... og som 24 af hoveribønderne i denne skovby ikkun står for 3 tdr. 6 fjdk. folgelig ikkun pløjer 5 dage i året har herskabet været nødsaget til at nedlægge en mark omtrent 60 tdr. land". 12). Forordningen havde altså medført en indskrænkning af hovedgårdsdriften. Da hoveriafskrivningsbøgerne ikke oplyser navne på de marker som arbejdet udførtes på, og da de 6 hovedgårdsmarker, som fandtes omkr. 1770 næsten var lige store ifølge generalhoverireglementet, kan det ikke vides, hvilken mark der blev nedlagt, - den er utvivlsomt også taget under dyrkning igen meget snart.

Videre oplyste Nellemann, at bønderne "forbigangne besværlige forår" havde lidt mangel på kreaturfoder, men de måtte undvære de sædvanlige forstrækninger fra herskabet, fordi der var blevet avlet mindre korn ved hovedgården. Således benyttede man lejligheden til at gøre opmærksom på, at hoveriforordningen efter godsets opfattelse også var til skade for bønderne. 12) Til sammenligning kan vi se på nogle besvarelser fra andre fynske godser:

På Tåsinge (stamhuset Thorseng) var avlen ved hovedgården kun lille og antallet af hovningsbønder faktisk større end nødvendigt, hvorfor bønderne havde "set sig bedre holdne ved at bestride hoveriet efter den gamle måde, hvilket er blevet dem akkorderet". På Bjørnemo var forordningen i starten blevet efterlevet, men siden havde bønderne selv bedt om at få

den gamle ordning igen, hvilket blev efterkommet. Selv om ytringerne giver et harmonisk billede af forholdene, er det nok et spørgsmål om bønderne virkelig helt af eget valg skulle have foretrukket deres gamle hoveriordninger.

På Klingstrup blev forordningen overholdt, men den gav problemer i høsttiden; det samme var tilfældet på Hvidkilde, hvor herskabet nok kunne klare driften uden at komme i forlegenhed, men i høsttiden måtte man give bønderne dobbelt antal billetter for at få dem til at bjørge kornet. Det sidste tilfælde illustrerer netop et af de forhold, som godsejerne gang på gang beklagede sig over: Bønderne havde grebet forordningens fastsættelser af dagsarbejdet og stod ofte stejlt på ikke at udrette mere pr. dag end nøjagtig, hvad den bød. På Løjtved brugtes forordningen også, men skønt der for nogle år siden var blevet tilkøbt 66 tdr. hovningspligtigt hartkorn, måtte man leje folk til korn- og høsten, og alligevel var en del hø sidste år blevet "bedærvet".

Endelig tilkendegav man fra Hverringe og Broløkke, at forordningen blev overholdt, men begge steder klagede godsbestyrelsen over opsætsige bønder, ildesindede gemytter og hovkarle, som drev den af - alt sammen på grund af forordningen.

Amtmand Holsten erindrede i sin første følgeskrivelse kammeret om, at mange af godsejernes klager ikke skulle tages for pålydende; hvis forordningen havde været en fiasko det første år skyldtes det især den våde sommer. Også i sin anden følgeskrivelse virkede Holsten fortrosthingsfuld og mente, at godsejere og bønder nu efterhånden var kommet sig ovenpå forandringerne. Om den kendsgerning, at en række godsejere ikke havde fulgt forordningens bestemmelser, skrev han "måske på den grund, at når bønderne ikke klage, er forordningen ikke for dem eller deres bønder". 13).

Perioden 1773 - 1791.

Forordningen af 12/8 1773 "om nøjere bestemmelse af hoveriet for fæstebonden udi Danmark" begrundede sin fremkomst med, at 1771-forordningen de fleste steder havde vist sig utilstrækkelig, så at mange jorder havde ligget udyrkede til tab for det almindelige såvel som for ejerne. Den ophævede derfor "aldeles" omtalte forordning og de efter samme meddelte hoverireglementer. Hoveriet skulle nu forrettes efter bondens fæstebrev og "uden videre betingelse i henseende til vejens længde", i det hver egn skulle følge sin skik og brug.

Til avlingshoveriet henregnede forordningen alt arbejde i forbindelse med korn- og høvlingen, gødningsarbejder, gårdsels- og grøftearbejder samt tærskning. Det nævnte skulle af godsejeren fordeles på hovlodder, og der skulle ikke gives billetter for arbejdet.

I første omgang blev det overladt til godsejeren selv at fastsætte antallet af hovdage til alt andet arbejde, men siden skulle stedets amtmand sammen med 2 uvildige og landkyndige mænd indfinde sig på hovedgården og få nøjagtig oplysning om de ansatte hovdage.

Dernæst skulle amtmanden og hans 2 mænd forfatte "et for begge parter på ret og billighed efter de lokale omstændigheder grundet hoverireglement". Dette skulle indføres i en til formålet autoriseret protokol, der opbevaredes i amtsarkivet, men en genpart skulle indsendes til kongelig konfirmation, og endelig skulle en genpart vedheftes hver bondes fæstebrev. For alt hoveri, som var ansat til visse dage, skulle der meddeles bonden billetter. Også på lensgodserne, hvor lensbesidderne selv havde amtmandsmyndigheden, skulle den almindelige amtmand indfinde sig - dog her ikke i sin egenskab af amtmand, men som kommissær ligesom de landkyndige mænd.

Hvis en godsejer af en eller anden årsag ikke ville bruge sine hovbønder til agerdyrkning, men til anden slags arbejde, skulle amtmanden og de 2 mænd alene fastsætte antallet af hovdage. Men hensyn til reglen om enhver egns skik og brug tog forordningen visse forbehold for en række arbejder (bl.a. at "vaske, rulle, tvøtte får, slagte, holde rent i have og borggård, plukke

nødder, samle aks, karte, vinde og spinde") der ikke måtte udføres som hovning.

Hvis der blev solgt hovningsgårde fra et gods, eller hvis godsejeren fritog nogen for hovningspligt, måtte han med egne folk og heste selv udrede det manglende hoveri, "da kongens vilje er, at ej andet eller mere hoveri skal svares, end hver efter denne forordning bliver pligtig".

Til hovbæsternes græsning skulle godsejeren udvise i de marker, hvor arbejdet foregik.

Allerede eksisterende overenskomster om hoveriet skulle kun have gyldighed, sålænge begge parter var tilfredse.

Ansættelsen til hovdage skulle ske snarest, så reglementet efter den kongelige konfirmation kunne træde i kraft fra 1/10 1773. Klager henvistes til amtmanden, der på begæring havde pligt til at meddele bønderne udskrifter af hoverireglementet. Iøvrigt formanedes godsejerne til at "vise al kærlig omgang med deres bønder" 1).

1773-forordningen er i almindelighed blevet udskældt for at repræsentere Guldberg-styrets sorte reaktion imod den liberale, bondebeskyttende "Struenseeske" forordning. Samtidig er det dog meget rigtigt blevet fremhævet, at 1771-forordningen afslørede lovgivers manglende kendskab til landvæsenets praktiske forhold, og at han formentlig ikke havde forudset, at godsejerne i det store og hele nægtede at forsones sig med forordningen. Efter danske kammers mening og ifølge dets forestilling til kongen hvilede 1771-forordningen på et uheldigt princip, nemlig hartkornsberegningen, hvorfor kammeret mente således, kan der ikke gås nærmere ind på her 2).

1773-forordningen synes at indholde en indirekte opmuntring for godsejerne til at udvide hovedgårdsdriften, indføre nye arbejdskrævende processer i jordbehandlingen, eksperimentere med nye afgrøder o.s.v. (iflg. amtmandsskrivelse af 18/7 1774 skulle også kartoffel-, hør- og hampeavl henhøre under avlingshoveriet 3), fordi den kun forlangte en ansættelse til visse dage for småhoveriet; men faktisk kunne det, i kraft af bestemmelserne om hovlodsinddeling og kongens udtalte vilje om, at der ikke i fremtiden skulle svares mere hoveri, end bonden i 1773 blev forpligtet til - i hvert tilfælde på papiret -

se ud til at være vanskeligt at forøge avlingshoveriet ud over alle grænser. En nærlæsning af 1773-forordningen viser således i det mindste, at den ikke var aldeles blottet for bondebeskyttende bestemmelser.

I praksis var det på den anden side mere afgørende, om bønderne (hvem det påhvilede selv at bevise deres påstande) overhovedet vovede at indbringe klager for amtmanden over for tung hovning. Med den nøgleposition, som amtmanden fik, idet han skulle indstille de nye hoveriansættelser til kongelig approbation, kunne det befrygtes, at bøndernes tarv ikke blev tilgodeset, -især hvis der imellem amtmand og godsejer var gode private relationer. Var dette ikke tilfældet, kunne amtmanden alligevel godt have interesser til fælles med godsejeren, da han i reglen også selv var godsejer 4).

På Egeskovgård blev der i h. t. den nye forordning krævet 22 spanddage og 45 gangdage ved siden af avlingshoveriet. Rode-indretningen var fremdeles den samme som general-hoverireglementets ca. 1770, men af uforklarlige årsager blev gårdenes hartkorn i en række tilfælde sat nogle skæpper eller fjerdingkar højere end tidligere. Godsets afskrivningsbog for landgilde og skat 1776 ff. samt den i tid nærmest liggende jordebog fra 1778 viser, at disse hartkornsændringer slet ikke fandt sted i virkeligheden 5).

De hovdage, som godsledelsen anslog at have brug for (eller det antal hovdage, som der opnåedes konfirmation på) ud over avlingshoveriet, var 30 spanddage og 111 gangdage færre end general-hoveri-reglementets. -Om ikke andet så havde tidens omstændigheder og de sidste 3 års regeringsforanstaltninger tilsyneladende fremkaldt en mere lempelig holdning overfor hovningsbønderne.

En sammenligning med 29 andre fynske godsejeres hovdagsansættelser 6) viser dog, at Egeskovgård ikke ubetinget fremførte de mest moderate krav, idet kun 10 ud af de 29 forlangte 22 spanddage eller mere (dog i de fleste tilfælde netop 22), mens 19 til gengæld 26 ud af de 29 forlangte flere gangdage end Egeskovgårds 45.

I forhold til general-hoverireglementet ca. 1770 var der som sagt alligevel tale om stor tilbageholdenhed, og vælger man

at fæste lid til 1770-tallene som udtryk for hovedgårdens omtrentlige behov, kunne man fristes til gætterier om, at hovedgårdsdriften i mellemtiden f.eks. var blevet onlagt eller rationaliseret, men der findes ingen kildemæssige belæg for sådanne skete forandringer.

Når det imidlertid samtidig kan konstateres, at nedskrivningen på Egeskovgård på ingen måde var enestående, men tværtimod et helt generelt fænomen i godsernes hoverireglementer af 1773 7), må man i stedet atter konkludere, at de omkr. 1770 indberettede hovdagsansættelser har ligget endnu fjernere fra de reelle behov for arbejdskraft, end det måske hidtil er blevet gjort klart.

De første hoveriregulerende forordninger havde bestemt, at en del forskellige "kvindesysler" og andet tyndearbejde ikke længere måtte fordres som hoveri; behovet for arbejdskraft hertil (f.eks. at karte, spinde, vinde garn, rulle o.lign.) fandtes naturligvis stadig - ovenikøbet var det vel steget, - men det blev nu udført udelukkende som husmandshoveri eller imod betaling af daglejer og husmandsfamilier 8).

Af godsregnskaberne udgiftsbilag, der er bevaret fra 1785, ses at også andet arbejde, der kunne tænkes udført som hoveri, i hvert tilfælde delvist er blevet gjort imod betaling. Dette gjaldt bl.a. forskellige mindre specialiserede reparationsarbejder på hoved- og ladegårdsbygninger, røgtning, vogtning af kreaturer, brændehugning, savskæring, tilhugning af kæppe, gærdesætning, grøftegravning, kalkslagning, kalkning af bygninger, oprensning af vandgrøfter, opnudring af graven omkring Egeskov slot, klipning af hække, reparation af stenbroer, udførelse af ærinder (gående bud), bortrydning af store sten fra hovedgårdsmarkerne, diverse håndlangerarbejder ved hovedgården og at sætte hæs 9).

Som vist har materialet indtil videre kun muliggjort beregninger af det faktisk udførte hoveri i perioden 1/5 1771 - 1/8 1773. Dette hoveri antages at have fortsat sin vækst efter ikrafttrædelsen af 1773-forordningen, som ikke pålagde godsejeren afgørende restriktioner ned hensyn til, hvad han kunne forlange udført 10). På Egeskovgård beklagede man sig over,

at 1771-forordningen allerede i sommeren 1771 havde tvunget godsledelsen til at nedlægge en af hovedlykkerne. Sandsynligvis er et øget hoveri derfor især kommet til at falde på avlings-hoveriet. På trods af alle formodninger om, hvorledes forholdene kan have været, kommer man dog ikke udenom det faktum, at der mangler kilder, som kan vise hoveriets omfang i perioden 1773-1791.

Fra begyndelsen af 1760'erne opfordredes godsejerne til årligt at give indberetning til rentekammeret om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse på deres godser, men i almindelighed indeholder disse indberetninger sjældent noget om hoveriforhold.

Egeskovgårds ejer var tilmed ingen særlig god indberetter, idet der kun for 1785 og 1787 blev givet fyldige oplysninger, og disse omtalte blot forhold vedr. fællesskabets ophævelse 11). Eftersom det i nærværende undersøgelse var for uoverskueligt at gennemgå justitsprotokollerne for perioder, hvortil der ikke forelå register, er det ikke undersøgt, om der efter 1773 blev bragt sager for retten; sådanne kunne indirekte have givet oplysninger om hoveriet. Efter 1788 foreligger et register til justitsprotokollen for Sunds-Gudme herreder, men før 1791 ses der ikke at være behandlet sager fra Egeskovgårds gods.

Tilbage er kun godsets afskrivningsbog for landgilde og skat samt nogle regnskaber med bilag 1785 ff., der højst kan bidrage til at belyse spørgsmålet om, hvordan hovningsbønderne klarede deres øvrige økonomiske forpligtelser (landgilde og skat) i sammenligning med de hovningsfri bønder.

Går man først til de restancelister, der foreligger som bilag til godsregnskaberne, 12), konstateres, at der i perioden 1785 - 1791 stort set årligt var en halv snes gårdmænd i restance med enten skat eller landgilde, (restancelisten for regnskabsåret 1799/1800 viste også 10 gårdmænd) af disse var i reglen kun et par stykker hovningsfri bønder.

Imidlertid nåede en del af dem hvert år inden regnskabets afslutning at betale, hvad de skyldte, hvorfor alle "oprindelige" restancetilfælde slet ikke kan ses af godsets afskrivningsbog for landgilde og skat 13). Afskrivningsbogen har

åbenbart fået sine indførsler på et sent tidspunkt en gang i det følgende regnskabsår, og de da indførte restancer er blevet betragtet af godsledelsen som de egentlige.

Vurderet udelukkende på grundlag af afskrivningsbogen optræder bønderne derfor som helhed som ganske stabile betalere i perioden 1776-1800, d.v.s. i en række år, der generelt anses for at have påført fæsterne på de private godser det hidtil tungeste hoveri. Skatterne nåede de alle tilsyneladende at betale, men dette forhold er næppe bemærkelsesværdigt, da kongelige intrader skulle falde forud for al anden skyld, og da godsejeren stod som garant for disse skatters erlæggelse.

Skulle dele af landgilden betales i rede penge, blev beløbet også inddrevet mere energisk end landgildenaturalierne, - i hvert tilfælde forekom restancer af landgildepengge yderst sjældent, og de blev ikke eftergivet, således som naturalierestancer, fortrinsvis småredsler undertiden blev det.

Regnskabsårene 1776/77, 1777/78 og 1787/88 viste flest tilfælde af landgilderestancer. Det drejede sig i disse år om 4-5 gårdmænd af samtlige gårdfæstere (i alt 73-74) medens der i de andre år indenfor perioden 1776-1800 forekom færre og mere spredte tilfælde af restancer. I så godt som dem alle, nemlig med 1 a 2 undtagelser, var det hoveripligtige gårdmænd, som var i restance 14).

Det er en nærliggende mulighed, at bønderne for at kunne bestride deres hoveri måtte holde flere tjenestefolk end de hovfri bønder, hvis sidstnævntes egne gårdtilliggender da ikke var væsentlig større end hovningsgårdene.

På Egeskovgårds gods var der ikke forskel på gårdshartkornet mellem de 2 kategorier indenfor de enkelte landsbyer, hvorfor det synes relevant at sammenligne størrelsen af bøndernes folkehold.

De tidligste mandtal fra familie- og folkeskatten som haves er fra juli termin 1786 og januar termin 1787 15). Beregninger på grundlag af disse viser, at de hoveripligtige gårde i gennemsnit holdt 1,2 karle og 0,8 piger og de hovfri gårde 0,4 karle og 1,0 piger i juli termin 1786, medens gennemsnittet i januar termin 1787 var henholdsvis 1,2 karle, 0,9 piger mod

0,4 karle og 0,8 piger.

I 1780'erne kan det altså konstateres, at hovningsgårdene havde det største folkehold, men tilsvarende beregninger fra 1799/1800 viser, at hovgørende og hovfri da holdt lige mange folk 16), - langt det almindeligste på Egeskovgårds bøndergods var at have 1 karl og 1 pige.

I foråret 1791 blev der afholdt besigtigelsesforretning over "santlige Egeskov gods gård-og husbeboeres boligers istandvarelse". Den blev forestået af forvalteren i overvarelse af en gårdmand og en husmand (tømrer) på godset. Selv om formålet, som citeret primært var at få overblik over, hvordan fæsterne havde vedligeholdt deres boliger, så blev det ved samme lejlighed (men måske uden større grundighed) undersøgt, om brugene havde den nødvendige besætning af heste og redskaber samt det fornødne sæde- og fodekorn.

Besigtigelsesforretningen omfattede 72 gårdmænd, 73 husmand og Egeskov mølle.

På trods af at der blev konstateret mangler på over halvdelen af gårdene, blev synsmændenes konklusion i 56 tilfælde, at bruget havde den nødvendige besætning, redskaber og kornbeholdning, hvilket set med godsledelsens øjne må have betydet, at man ikke blot regnede disse gårde for tilstrækkelig solide i sig selv, men også anså dem i stand til at bestride det hoveri, der eventuelt påhvilede dem. I 16 tilfælde var forholdene derimod ganske uacceptable.

Var det nu fortrinsvis hoverigårdene, som ikke blev fundet i forskriftmæssig stand?

Det fremgår, at enkelte hovningsfri gårdmænd aldeles ikke havde deres bygninger i den bedste stand, men ingen af dem fik dog et skudsmål, der fortalte om den værste fattigdom. I 50 tilfælde kan der i synsforretningen udskilles navne på gårdfæstere, som få måneder senere underskrev godsets hoveforforening. Af disse blev der hos 12 konstateret temmelig megen bygningsfæld, mangelfulde besætninger, sygdom eller drikfældighed. 14 gårde blev fundet i en tålelig forfatning på trods af nogen bygningsfæld og endelig var 24 i helt tilfredsstillende stand. Forholdene var gennemgående dårlige i Egeskov og Trunderup byer, men i Kværndrup by så det aller værst ud. Synsforretningen viser således, at de gårdmænd,

der havde et forholdsvis beskeden hartkornstilliggende og samtidig var hovningspligtige, klarede sig dårligst. Netop Kværndrup-bønderne havde det mindste hartkorn (ca. 3,5 tdr.) - de var siden 1771 ganske vist heller ikke fuldt hovgørende, men forrettede $2/3$ hovning, alligevel har deres ressourcer til at udrede dette hoveri været for små 17).

Den store landbokommission, der blev nedsat i sommeren 1786, prioriterede fra starten en løsning af hoveriproblemet højt i sit arbejde, men samtidig anså den dog spørgsmålet for så vanskeligt, at den først efter 5 års forløb indkom med en forestilling.

Den 24/6 1791 udkom da en plakat, der opfordrede godsejere og bønder til at indgå frivillige foreninger om hoveriet. Det hed her, at jorddrotterne måtte betrygges for ikke at få mindre arbejde udført, end de nu engang havde brug for til deres hovedgårdes drift, men at bønderne på samme tid heller ikke måtte pålægges mere, end de havde forrettet indtil udgangen af 1789, vel at mærke hvis de under det daværende hoveri "tillige kunne overkomme tilbørligen at dyrke deres fæstegårde og udrede de dem påliggende skatter og afgifter". Hoveriforeningerne skulle bestemme arbejdet til visse pløje-, spand- og gangdage, og der skulle gives hovnål på ager og engs arbejde samt på hegns og grøfters vedligeholdelse. Efter sluttet forening skulle antmanden fastslå om dokumentet var affattet i overensstemmelse med plakaten, hvorefter han personligt skulle høre bønderne erklære, at de havde indgået foreningen frivilligt. Fra godser, som ikke inden udgangen af oktober 1791 havde opnået forening, skulle der indsendes overordentlig detaljerede efterretninger til brug for kongelige hoverikommissærer, som man tænkte sig skulle afsige kendelser om det størst tilladelige hoveri 18).

Plakaten blev efterfulgt af en ny af 23/12 1791, der for en stor del, var formuleret som en advarsel til bønderne om ikke at forhale proceduren i forventning om, at de tidligere omtalte kommissærer ville tilkende den store hoverilettelser, -iøvrigt ville etableringen af hoverikommissioner blive udskudt, da man stadig anså frivillig hovens vej for den mest farbare 19).

Egeskovgårds hoveriforening nåede at komme i stand inden udgivelsen af sidstnævnte plakat 20), den er dateret og underskrevet af geheimekonferensrådinde Bille Brahe 30/9 1791. Hvornår foreningens 57 hovningsbønder har underskrevet ses ikke, men det kan senest være sket 25/10, hvor amtmand Schumacher indfandt sig på Egeskovgård og påhørte bøndernes erklæring om at have handlet frivilligt. Foreningen betegnede i øvrigt sig selv som ikke i nogen måde trykkende, men tålelig og til at efterleve uden at bondens eget avlingsbrug blev forsonet.

En hel gårds (5,1 tdr. htk.) hovning blev ansat til følgende:

Arbejdet i rugmarken (pløjning, såning, harvning, høst, vending, indagning, modtagning og afledning af vand fra rugjorden).....	2	pld.	4	spd.	10	gd.
Arbejdet i bygmarken (fældning, pløjning, såning, harvning, høst, vending, opbinding, modtagning og "bånd at mage og sno").....	2	-	2	-	7	-
Arbejdet i havremarken.....	4	-	6	-	12	-
Dyrkning af boghvede.....	2	-	2	-	4	-
Hoslet.....			7	-	30	-
Gødningssarbejde.....			7	-	8	-
Rensning af vandsteder, kastning af grøfter.....			$\frac{1}{2}$	-	1	-
Oprydning af sten m.v.			1	-	1	-
Tørvearbejde.....			2	-	8 $\frac{1}{2}$	-
Brænde hugning/hjenkørsel.....			2	-	6 $\frac{1}{2}$	-
Skæring af egetømmer/hjenkørsel m.v.			2	-	4	-
Gårdssels hugning.....			4	-	12	-
Materialkørsler til- og vedligeholdelse af borge- og ladegårdsbygninger.....			2	-	4	-
Egter til købstæder (fedevare/korn).....			9	-		
Tørskning/kornrensning.....					75	-
Diverse andre (i foreningen specificerede) arbejder.....			4 $\frac{1}{2}$	-	8 $\frac{1}{2}$	-

Ialt årligt pr. hel hovning.....10 pld.55 spd. 191 $\frac{1}{2}$ gd. 21).

Ifølge den sontring, som hoveriforeningen, såvel som en senere hoveriprotokol gjorde imellem avlingsshoveri og småhoveri, skulle der anvendes 10 pld. 28 spd. og 71 gd. til avlingsshoveriet
- og - - 27 spd. og 120 $\frac{1}{2}$ gd. til småhoveriet.

Fra 1/5 1792, hvor foreningen skulle træde i kraft afvikledes arbejdet efter en revideret rodeinddeling, "uden hensyn til en ubetydelig forskel af hartkorn, som så meget mere med en ligegyldighed anses, da roderne ved denne inddeling af beboere og hartkorn uforandret er samlede om hovarbejde ligesom tilforn" 22).

I forhold til den rodeinddeling, der kendes fra omkring 1770, var den nye inddeling endnu mere ujævn, idet rode 3 repræsenterede ca. 53 tdr. htk., medens rode 1 kun stod for 41 tdr. htk. Gården i Hundtofte fra Skjoldemose gods var gledet ud, og der var nu 10 hovningsgårde i Egeskov by mod 11 i 1770, men til gengæld 2 hovningsgårde i Volstrup mod tidligere 1. Den nye hovning i Volstrup kom til i 1785, hvor der fandt et fæsterskifte sted på gården 23), hvilket passede meget godt med, at Skjoldemose i 1785 blev bortsolgt af Egeskovgårds ejer.

Med hensyn til avlingshoveriet, så forpligtede herskabet sig til ikke at forøge de dyrkbare arealer og ikke at indføre nye jordbehandlingsmetoder, men at holde sig til, hvad der hidtil havde været skik og brug. .."uden at der til brakkeplojning til rug eller 3-plojning til byg skal blive affordret bønderne nogen pløje- eller spanddage".

Da arbejdet fremdeles skulle forrettes efter tilsigelse, fastsatte foreningen ikke det ugentlige antal arbejdsdage, men fastslog dog, at der i høst- og slettiden ikke kunne forlanges mere end 4 dage pr. uge. Godsets ejer forbandt sig til at lade føre en hoveriprotokol "til fornøden efterretning... i tilfælde af opkommende disput, som muligt kunne vise sig..". For avlingsarbejdet (høst, plojning, godskning, såning og slåning) skulle der ikke meddeles billetter.

Forordningen af 20/2 1771, dennes 3. tabel (der fastsatte hvor meget arbejde, der skulle anses for et dagsværk) samt forordningen af 25/3 1791 24), skulle være rettesnor for arbejdets afvikling, dog skulle bønderne, hvis kommende kongelige anordninger i almindelighed littede hoveriet, nyde fordel heraf 25).

En sammenligning af Egeskovgårds hoverikrav med foreningskravene på andre fynske godser i begyndelsen af 1790'erne er ikke ganske ligetil, da man mange steder kun fastsatte visse arbejders spand- og gangdagsantal, medens en del avlingsarbejder blev angivet i hovmål. Der er dog forsøgsvist set på hoveri-foreningerne fra Broholm, Damsbo, Hindsgavl, Hvedholm, Juelsberg, Lindved, Rødkilde, Steensgård, Tåsinge, Østrupgård og Ålykkegård - ialt 11 godser, hvoraf frangår, at Egeskovgårds 10 pløjedage lå i overkanten af disse foreningskrav, nedens

spand- og gangdagsantallet placerede sig nogenlunde i midten af de kendte tal 26). Et af de lempeligste krav fandtes ved Tåsinge (7 pld., 36 spd., 162 gd.) og det højeste ved Juelsberg (10 pld., 86 spd., 270 gd.).

Til sammenligning kan anføres tal fra Sjælland for samme tidspunkt;

Af ialt 60 sjællandske godser forlangte 19 10 pløjedage eller mere (heraf de 4 netop 10 pløjedage), medens 21 godser forlangte 55 spanddage eller mere og kun 8 godser krævede 191 gangdage eller mere (i 2 af de 8 tilfælde forlangtes til gengæld ingen pløjedage) 27).

I sammenligning med et sjællandsk gennemsnit ver Egeskovgårds krav således høje.

Tiden efter 1791-foreningen.

Ved skrivelse af 31/8 1793 påpegede rentekammeret nogle mangler i Egeskovgårds hoveriforening 1), bl.a. udbad man sig oplysning om hver bondes hovmål og om hovhegnenes længde og beskaffenhed.

Fru Bille Brahe svarede, at det ganske vist ikke var umuligt at tildele enhver sit hovmål af ager og eng, men det var yderst vanskeligt, idet jorderne var af meget vekslende kvalitet, - desuden var bønderne slet ikke interesseret i at få hovmål. Arbejdet ville blive meget ulige fordelt, hvorimod ... " når de som nøje kender grunden selv herefter som hidtil deler sædejorden og høsletten først rodevis og siden i mandsparter, der ved sletten sker hvert år, men for sædejorden varer så længe en lykke består, opnås det nærmeste forhold og det muligste lighed i arbejde". Med hensyn til gærder og hegn, så lod disse sig nemt uddele, fortsatte fru Bille Brahe, men da risgærderne for hvert år blev færre, idet man i stedet opførte stengærder, skulle udparteringen altså også her foretages årligt, hvilket var besværligt.

Der blev samtidig gjort rede for driftsforholdene, hvilket også havde manglet i 1791-foreningen. (Om disse se p.75).

På grundlag af oplysningerne om lykkernes drift og hvile kan det, som årligt skulle dyrkes og drives sættes til 229 tdr. rugland (groft overslag), hvilket pr. hel hovning, hvoraf der også i 1791 var 48, har beløbet sig til ca. 4 tdr. 6 skp. rug-sædeland årligt. Redegørelsen til rentekammeret, der samtidig figurerer som et tillæg til 1791-foreningen, blev underskrevet af fru Bille Brahe 11/7 1794, men bøndernes underskrifter er dateret i juli 1795.

Ligesom ved de tidligere hoverireglementers hovdagsansættelser, må man også, hvad 1791-foreningens krav angår, spørge, om disse krav tilnærmelsesvis angav det hoveri, der faktisk blev udført ved Egeskovgård i 1790'erne. Formentlig har godsledelsen udnyttet næsten alle de dage, som var afsat til avlingsarbejderne. Ved et pro memoria til rentekammeret i november 1800 erklærede fru Bille Brahe, at hun i samråd med sin forvalter i sin tid havde gjort sig umage for at blive en af de første jordegodsejere på Fyn,

der opfyldte plakaten af 24/6 1791. Men under de velmente bestræbelser på at opnå enighed med bønderne, havde hendes forvalter betinget sig hoveriet så knapt og ringe, at man i den følgende tid kun med stor vanskelighed havde kunnet få det allernødvendigste arbejde forrettet. I anledning heraf havde hun siden 1791 indgået fæsteakkorder med de nye fæstere, hvori hun havde betinget sig, at de skulle brakke deres hovmål til rug eller hvede og 3-pløje lodden til byg, hvis driftsforholdene i fremtiden nødvendiggjorde dette. Akkorderne indeholdt også den bestemmelse, at hvis nogen af foreningens spand- eller gangdage ikke blev anvendt til deres bestemte arbejder, så måtte de udnyttes til et hvilket som helst andet arbejde.

Fru Bille Brahe oplyste, at nævnte forpligtelser efterhånden hvilede på omtrent halvdelen af godsets gårde, - men alligevel kunne ordningen ikke komme til nogen nytte, førend der ved fæsteledighed blev pålagt de resterende gårde samme forpligtelser, ... "thi ulighed i forpligtelser imellem godsets hoveribønder kan let give konfusion".

Hvad de indgåede fæsteakkorder angik, så mente fruén ikke, at hun havde begået noget lovstridigt, men da 77 i den nyligt udgivne forordning om hoveriet af 6/12 1799 2) havde befalet, at akkorder med nye fæstere om øget hoveri skulle konfirmeres af rentekammeret, så udbad hun sig nu kammerets tilladelse til at pålægge resten af hovningsgårdene det omtalte ekstra hoveri ... "der ikke kan blive fæsteren til nogen mærkelig besværing" 3). I august 1801 svarede rentekammeret, at fruén i h.t. 1799-forordningen skulle give indberetning i hvert enkelt tilfælde, hvor hun ville pålægge en fæster et hoveri, der gik ud over 1791-foreningen. Rentekammeret ville da på hendes regning udsende en landinspektør, der skulle undersøge om bonden tillige kunne overkomme sin egen bedrift samt betalingen af de kongelige skatter. I øvrigt havde man bemærket, at 3 tidligere hovningsfri gårde i Kværndrup og Trunderup var gjort hovningspligtige ved fæsterskifter, men da dette var sket før 1799-forordningen, kunne kammeret ikke forbyde forholdet. Samtidig afviste kammeret en begæring fra godsejerinden om at få henstand med bestemmelsen af hovmålene 4).

Da der tilsyneladende stadig intet skete med hensyn til hovmålsansættelsen, befalede kammeret i februar 1802, at der skulle

sættes gang i sagen 5), en ny skrivelse fra rentekammeret af 20/4 1802 bød fru Bille Brahe at tilbagetrække kravene om øget hoveri overfor de fæstere, som havde indgået akkord i tiden efter 1791-foreningen og at give vedkommende en påtegning i fæstebrevet om, at hoveriet ikke skulle overstige foreningskravene 6).

I 1802 blev det besluttet, at en af Egeskovgårds 7 hovedlykker samt en af hjælpelykkerne for fremtiden skulle tilsås med kløver i stedet for at ligge i græs. Der havde i 1789 været et fortilfælde, men bønderne havde dengang velvilligt udført det ekstra arbejde, idet de anså det for en sjælden fravigelse af den van-te driftsmåde. Da bønderne i sommeren 1803 blev befaleet at forrette kløverhøsten i Rugbjergslykken, vægrede de sig i en uges tid under henvisning til at kravet var et brud på 1791-foreningen, og at denne høslet ikke stemte overens med egnens skik og brug.

Fru Bille Brahe påberåbte sig foreningstillægget af 1794, nærmere angivet dens ordlyd: .. "efter omstændighederne slås tillige årligt en af hovedlykkerne og en af hjælpemarkerne .." der skulle hjemle hende ret til at få arbejdet udført. Hun fik amtmanden til at befale kløvermarken høstet; - han forlangte til gengæld, at fruén siden skulle lade sagen afgøre ved dom.

Bønderne høstede da under protest, og da sagen kom til at trække ud, måtte de også i 1804 høste kløver i Rugbjergslykken 7). Til det ekstra arbejde hævdede bønderne, at de hver havde brugt 13-15 spand- og gangdage, og da indkøringen ovenikøbet havde været strengere, end de var vant til, havde de på et tidspunkt tilbudt herskabet 5 rdl. pr. gård for at blive fri, - dette var blevet afvist.

Efter høst 1803 indstævnedes fru Bille Brahe da bønderne for politiretten, hvor de erklærede, at de intet kendte til et foreningstillæg af 1794, at de ingen genparter ejede af samme, og at det aldrig var blevet oplæst for dem.

På den anden side kunne nogle godt huske, at de engang havde "givet deres hånd" til et eller andet stykke papir, som jo måtte have været det omtalte tillæg; men ved den lejlighed var det blevet sagt dem, at der blot var tale om en præcisering af nogle uklare punkter i foreningen. Iøvrigt huskede de også, at godsforvalteren havde opsøgt dem i krostuen, hvor han

efter en del diskussion havde påstået, at de skulle underskrive efter befaling fra rentekammeret. 8)

Til fru Bille Brahes utilfredshed henviste politiretten sagen til den ordinære ret; hun opgav dog at få omstødt kendelsen i det håb, at sagen ville blive afgjort med amtmandens hjælp i forligskommissionen.

I januar 1804 blev da søgt forlig, men uden held, hvorefter retten viderebehandlede sagen.

I maj 1804 udtog bønderne imidlertid kontrastævning imod geheimerådinden, idet de fastholdt at 1794-tillægget ikke hjemlede ret til mere hoveri end 1791-foreningen. Desuden anklagede de herskabet for at have bebyrdet dem med ekstra hegningsarbejder i forbindelse med skovfredningerne, ekstra gærdselshugning og gærdesætning samt, at de var blevet sat til at hegne omkring godsets iskælder.

I juli 1805 afsagde herredsretten omsider dom. Denne kendte 1794-tillægget ugyldigt og fastslog, at bønderne kun skulle forrette de i 1791-foreningen til høsletten fastsatte høvdage, men hvis herskabet ville benytte nogle af disse til kloverhøsten, var det lovligt. 9).

Såvel fru Bille Brahes nølen med at efterkomme rentekammerets befalinger, som hendes argumenter for at øge hoveriet var karakteristisk for holdningen hos de fleste godsejere, -det har vel i mange tilfælde også været vanskeligt for dem at forudse, hvor stor en arbejdsreserve de skulle sikre sig, hvis de ville følge med i den landbrugsmæssige udvikling, der fandt sted hen imod århundredskiftet. I en af sine skrivelser beskyldte geheimerådinden rentekammeret for, at det ville forhindre "industriens befordring" på hendes gods.

På samme måde er sagen om 1791-foreningen med dens tillæg et eksempel på, hvordan der hyppigt kunne opstå fortolkningsuoverensstemmelser imellem parterne. I dette særlige tilfælde havde godsledelsen dog bevidst indsneget en passus til fordel for hovedgårdsdriften, men bønderne var endnu omkr. 1800 kun svage modparter - deres uvidenhed om lov og ret og deres manglende læsefærdighed har formentlig fæstet til at gøre forsøget.

Ifølge 1791-foreningen skulle der føres protokol over hovarbejdet, dette skete også lo), men de 2 første hoveriprotokoller til Egeskovgård er ikke bevarede ll), derimod foreligger der en protokol for perioden 1817 - 1850.

Hoveriprotokollen er ført temmelig sloset og mangler isvrigt datoangivelser det meste af perioden, hvilket tilsyneladende først er gået op for amtmanden i 1832, hvor han ved eftersynet gav en irettesættelse og befalede dateringen overholdt. Det hjalp i nogle år.

I overensstemmelse med 1791-foreningen blev der ikke ført regnskab for avlingshoveriet, hvilket betyder, at 10 pløjedage, 28 spanddage og 71 gangdage forlods er unddraget enhver kontrol 12). Men selv om det ikke vides, hvor mange dage avlingshoveriet kan have kostet pr. hel hovning, er det dog muligt at foretage et groft overslag over det areal, som årligt skulle dyrkes og drives til kornsæd af en fuldt hoveripligtig gård.

I 1817 var der stadig 57 hoveribønder sammenlagt til 48 hovninger og organiserede efter den i 1791 bestemte rodeinddeling 13). Hovedgårdsjorderne var inddelte i 7 hoved- og 5 hjælpemarkers (se bilag p.77), der brugtes til sæd på den hidtil sædvanlige måde, idet de blev pløjet og tilsået i 3 år efter hinanden og dernæst udlagt til hvile og græsning i 4 år 14).

Af nogle kort, der viser hovlodsinddelingen omkr. 1820 i en del af hovmarkerne fremgår, at arealet pr. hovning var følgende:

Møllerlykken: 21000 kv. al.

Rugbjergslykken: 24000 kv. al.

Lillelykken: 18160 kv. al.

Thekildelykken: 11000 kv. al.

Østerholmlykken: 16000 kv. al. 15).

For nævnte 5 hovedmarker udgjorde det gennemsnitlige hovlodsareal 18032 kv. al.

Under forudsætning af, at hovlodderne i de 2 hovedmarker, som der ikke foreligger kort over (Holmelykken og Kildelykken) var tilpasset dette gennemsnit (hvilket må antages, da man i reglen tilstræbte ensartethed i de dyrkede arealer fra år til år), kan det samlede drevne areal pr. hovning i hovedmarkerne anslås til 54096 kv. al. årligt. Hertil kom hjælpemarkerne, hvis enkeltarealer ikke er tilstrækkeligt oplyste omkr. 1820, men en beregning

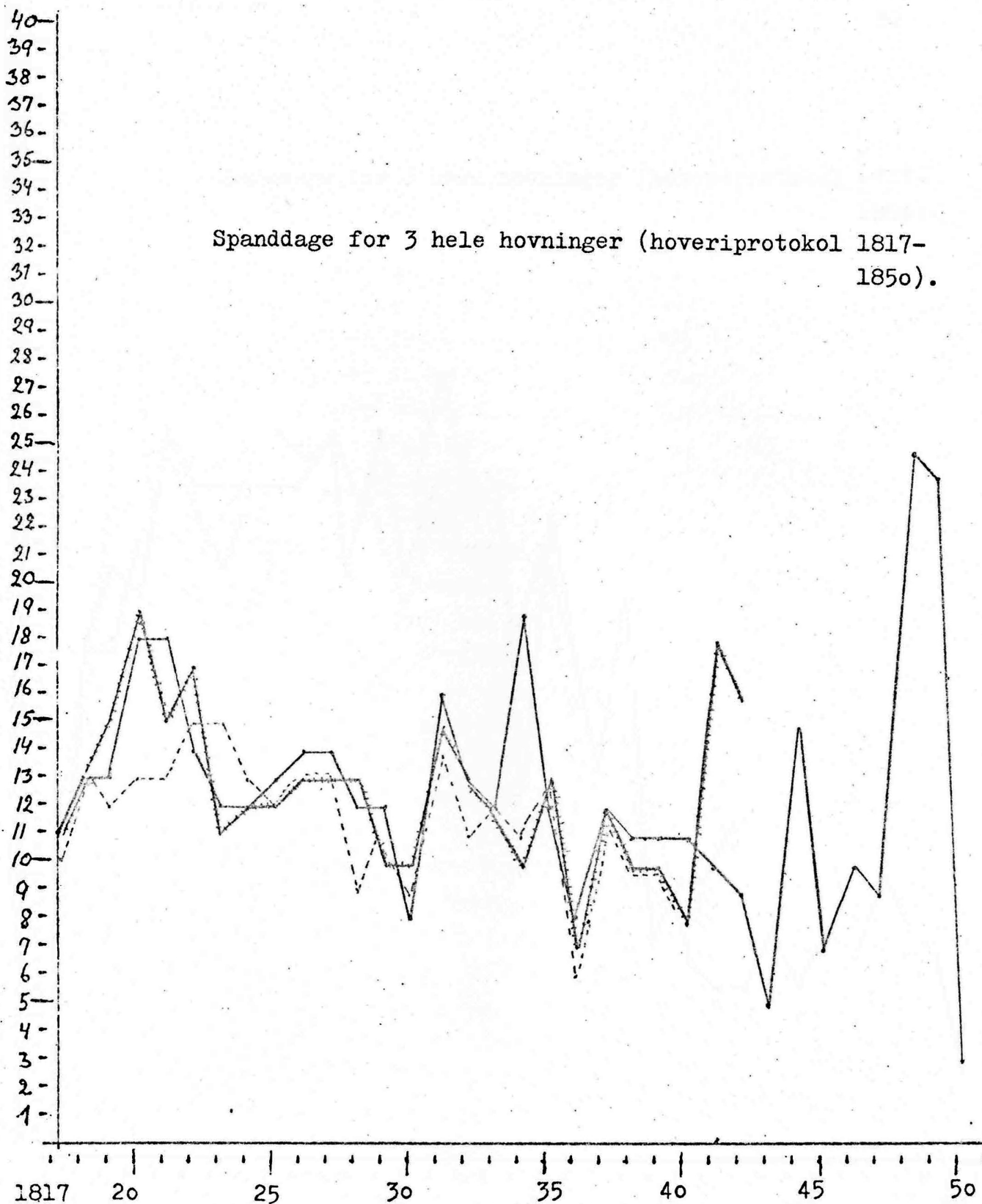
på grundlag af senere kort 16) viser, at gennemsnitsstørrelsen pr. hovlod kan have været ca. 1000 kv. al.

I 1820 skulle da - ifølge oplysningerne om rotationen 17)- en fuldt hovningspligtig gård til kornsæd dyrke og drive ca. 74000 kv. al. d.v.s. noget over 50 tønder land, m.m.

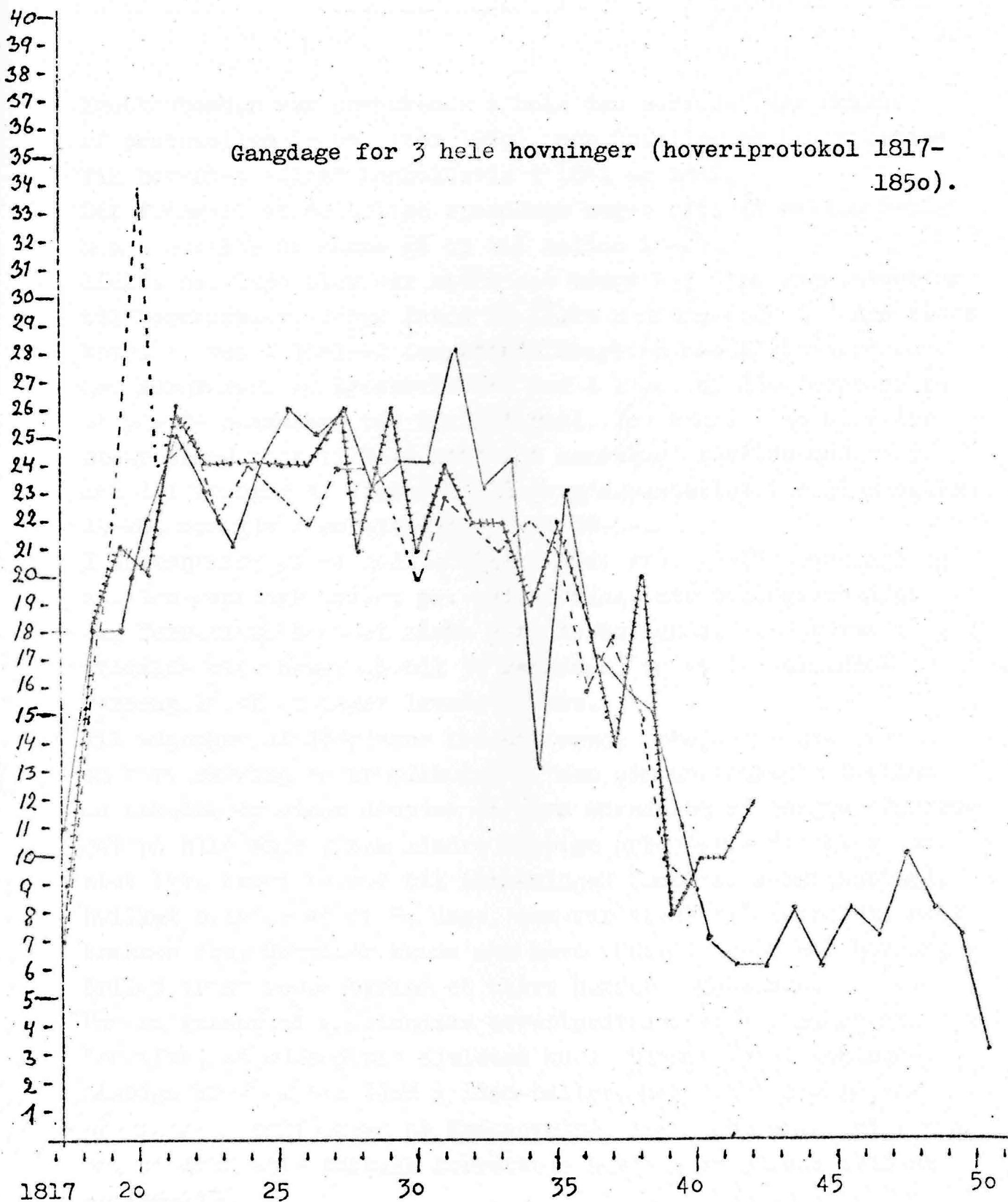
Der foreligger ikke tilstrækkelige oplysninger til at høavlens kan beregnes.

Hvad angår hoveriet udenfor avlingsarbejderne, kan det ikke af protokollen ses, hvor meget gårde med $\frac{1}{2}$ eller $\frac{2}{3}$ hoveripligt forrettede, da de er slået sammen med andre gårde til hele hovninger i regnskabet. Figurerne nedenfor viser derfor kun tal for fuldt hovgørende gårdmænd, repræsenterede af regnskaberne for 3 bønder, nemlig fra Egeskov (—), Krarup (,,,) og Søfælde (----).

Spanddage for 3 hele hovninger (hoveriprotokol 1817-1850).

Gangdage for 3 hele hovninger (hoveriprotokol 1817-1850).

Egeskovbonden var hovgørende i hele den periode, der dækkes af protokollen (også efter 1850), men Sofælle- og Krarupbonden fik hoveriet afløst henholdsvis i 1841 og 1842.

Det fremgår, at de årlige spanddage meget ofte lå mellem 8-16, men i enkelte år kunne gå op til mellem 19-25.

Indtil ca. 1830 blev der stort set brugt 6-8 spanddage hvert år til kornkørsler, derpå fandt en lille nedgang sted i denne slags kørsler, men i 1841-42 forrættede Krarupbonden 12 transporter med kornvarer, og Egeskovbonden kom i løbet af 1840'erne op på at yde 24 spanddage til dette formål. Fra omkr. 1830 blev der under samme post tillige jævnlige henregnet kørsler med raps. Som det fremgår af figurerne lå gangdagsantallet i reglen mellem 19-26, men gik i enkelte år op til 28-34.

I betragtning af at godsledelsen havde krav på 27 spanddage og ca. 120 gangdage årligt pr. hel hovning, når avlingsarbejdet var forrettet, kan det måske være forbavsende, at der kun i et tilfælde blev brugt op til 34 gangdage, og at det almindelige forbrug lå på et meget lavere niveau.

Til udgangen af 1830'erne koncentrerede arbejderne sig især om torveskæring og brænde hugning, men sammenligninger imellem de enkelte år viser desuden en jævn spredning af gangdagsforbruget på alle andre, men mindre hyppige arbejder, - dog blev der, slet ikke brugt hovbud til tærskningen (men til kornrensning), hvilket betyder at de 64 dage, som var afsat til formålet, skal trækkes fra. Herefter kunne man have ventet, at en hel hovning årligt præsterede omkring et halvt hundrede gangdage.

Undersøgelser af sjællandske hoveriprotokoller 18) synes at bekræfte, at godsejerne sjældent kunne udnytte de foreningsmæssige krav op til 100% i 1800-tallet, men det temmelig beskedne gangdagsforbrug på Egeskovgård, kunne dog vække mistanke om, at ikke alle faktisk forrettede hovdage er blevet tilført protokollen.

Når det samtidig viser sig, at Egeskovgård fra begyndelsen af 1800-tallet blev drevet ved forpagter, bør det undersøges, hvilke bestemmelser forpagteren var undergivet med hensyn til hoveriregnskabet's forelse.

Til belysning af forpagtningsforholdene foreligger i godsarkivet auktionskonditioner, der lyder på bortforpagtning i 7 år

fra 1815 19). Heri fik forpagteren pålagt ansvaret for hoveri-protokollens førelse; samtidig skulle han af godsforvalteren modtage de billetter, der skulle tildeles bønderne.

Han formanedes iøvrigt til at overholde 1791-foreningen og at påse, at ægterne blev afviklet på et for bonden belejligt tidspunkt og kun når føret og vejret var godt, samt at undgå unødvendig spild af bondens tid, når han var kaldt til hove.

Forpagtningen omfattede hovedgårdens kornavl, høavl og græsning, men til Egeskovgård hørte i begyndelsen af 1800-tallet også et teglværk, og nogen skovdrift foruden jagten og fiskeriet, hvilket alt sammen blev drevet af godsets ejer 20). Sidstnævnte kunne altså få brug for en hel del arbejdskraft, der i ganske vist kunne hentes hos daglejere eller tages af husmændenes pligtige ugedage, men der var intet, som hindrede godsejeren i at reservere sig en del af gårdmandshoveriet. Af kilderne til de første årtier af 1800-tallet ses imidlertid intet, som kan bekræfte, at gårdmændene har forrettet en del af det pligtige hoveri til godsejeren, eller at dette skulle være blevet unddraget protokollens regnskab:

De første forpagtningsvilkår forbeholder ikke ejeren noget hoveri, og alt det arbejde, som var forbundet med forpagterens pligter til at levere ejeren diverse naturalier til hans egen husholdning, skulle udføres som hovning på forpagterens hoveriregnskab.

Teglværket blev styret af en teglmester og en teglstryger, desuden holdt godsejeren selv forvalter, ladefoged, skovfoged, gartner og et par husmænd.

Senere foreligger imidlertid forpagtningsvilkår udarbejdet af P. Bille Brahe med henblik på perioden 1831-1840. Her bestemmes, at forpagteren skal holde bog over alt det hoveri, som bønderne "virkelig forretter til gården, hvad enten det sker efter ejerens eller forpagterens tilsigelse". Samme sted ses iøvrigt, at hvis forpagteren behøvede mere hoveri, end bønderne var pligtige til specielt hvad angik korntransporter til købstæderne, så ville ejeren med sine fribønder tilstå ham indtil 30 ægter årligt. Selve forpagtningskontrakten for 1831-1840 indeholdt de samme bestemmelser og tilføjede, at forpagteren m.h.t. hoveriprotokollen skulle stå til ansvar for enhver fejl, "som ved amtets revision eller på anden måde opdages" 21).

Når dette nu fastslås i kontrakten, kunne det jo være fordi protokollen hidtil ikke var blevet ført ordentlig, og at Bille Brahe i fremtiden ville sikre sig imod mangelfuld regnskabsførelse; men da samme regnskab netop fra denne forpagtningsperiodes begyndelse viser en overvejende nedadgående tendens for spanddagene og et betydeligt fald i de forrettede gangdage, er der ikke noget, som kan bekræfte en formodning om, at der er blevet holdt hovdage udenfor regnskabet for 1831.

Hoveriafløsningen ved Egeskovgård.

Skønt hele hoveriafløsningsprocessen formentlig ville kunne blotlægges i detaljer ved en gennemgang af godsregnskabernes bilag år for år, er dette ikke forsøgt - dels opbevares en række af de nødvendige regnskaber på Egeskovgård, dels har det ikke været hensigten at behandle spørgsmålet udtømmende i denne undersøgelse.

Bortset fra de første årtier af 1700-tallet, hvor kildematerialet var for utilstrækkeligt til at fastslå antallet af hoveripligtige gårdmænd under Egeskovgård, er det fremgået, at der for resten af århundredet fandtes henholdsvis 56, 58 eller 57 hoveribønder (48 hovninger), som bestred hovedgårdsdriften, disse tilstande vedvarede et godt stykke ind i det følgende århundrede, og skønt en kgl. resolution af 20/4 1813 opmuntrede godsejerne til at afvikle hoveriet ved at tilbyde dem fordele m.h.t. indtagelse af bonderjorder under hovedgården, iagttages der på Egeskovgård ikke afgørende ændringer før omkr. 1840 1). I 1839 fremsatte forpagteren på Egeskovgård (K. Brandt) imidlertid forslag til en revision af de vilkår, som skulle gælde for den kommende forpagtningsperiode. Han krævede bl.a. mindst 40 rdl. om året som erstatning for at drive en hel gårds hoveri. I selve forpagtningskontrakten for perioden 1840-1849 kom der til at stå, at når mere end 1/6 af de 48 hele hovninger var blevet bortakkorderet (til fæsterne), måtte forpagteren fratræde sin kontrakt, hvis han ikke kunne finde regning ved at overtage det øgede arbejde, dog skulle han give godsets ejer et års varsel. Der kom netop i 1840'erne skred i naturalhoveriets afvikling, idet der i 1841-43 blev afløst 21 af de 48 hovninger. Brandt fortsatte alligevel forpagtningen, skønt P. Bille Brahe kun ville tilstå ham 39 rdl. pr. hovning 2).

16 af de 21 hovninger blev afløst i april 1841 med virkning fra 1. maj samme år. Bille Brahe overdrog "for bestandig" hoveriet til gårdfæsterne imod et vederlag af 45 rdl. pr. hovning.

Den nye overenskomst havde dog stadig karakter af en slags hoveri-forening, da enhver af gårdmændene "ligesom han hidtil udenfor (1791-) foreningen har forrettet"- årligt efter tilsigelse skulle yde 2 dage til klapjagter. Aftalen var uopsigelig fra begge

sider, og der kunne ikke senere pålægges de nu hovningsfri gårde (i Egeskov, Kværndrup, Trunderup, Snarup og Krarup) nyt naturalhoveri ved udstedelsen af fæstebreve 3). I 1843 blev der indgået en ligelydende forening med 6 gårdmænd i Trunderup, som tilsammen udgjorde 5 hovninger 4).

De tilbageværende hovningsbønder betalte sig fra dele af arbejdet; således afløste de alle i begyndelsen af 1840'erne torveskæringen (der i hvert tilfælde gennem de sidste 25 år havde kostet en hel gård 1 spanddag og 7 gangdage) med 4 mk. 8 sk. årligt 5).

Men at godsledelsen ingenlunde helt havde opgivet at støtte sig til gårdmandshoveriet i fremtiden ses af en fæsteforestilling 6), som blev approberet af P. Bille Brahe i 1841: Fæsteren pålagdes $\frac{2}{3}$ gårds hovning, men "sålænge dette ikke in natura påstås, betales herfor årligt 32 rdl."

Da man indledte forhandlinger om vilkårene for en ny forpagtningsperiode fra maj 1849, betingede Bille Brahe sig en betaling af forpagteren for det gårdmandshoveri, som han skulle nyde godt af (nemlig arbejdet i forbindelse med korn- og høavling, gødningskørsler, tærskning/kornrensning og korn/fedevareægter). Godsets ejer forlangte 30 rdl. pr. hovning og forebeholdt sig iøvrigt resten af hoveriet, men hvis der i løbet af forpagtningsperioden 1849-58 blev afløst endnu flere hovninger, skulle Brandt ikke betale noget. Desuden forlangte Bille Brahe, at forpagteren i fremtiden skulle betale 1 rdl. 2 mk. for hver ægt, som forrettedes af de hovningsfri bønder. Hertil erklærede Brandt, at han anså en betaling af 20 rdl. pr. hovning for mere passende og anmodede samtidig om, at det skulle pålægges fæstere, der i fremtiden afløste hoveriet, i det mindste at høste hver 3 kornlodder for den gangse betaling på egnen (1 rdl. pr. td. land).. "indtil den tid måtte komme, at samme antal husmænd på godset kunne afløse (hovningsbønderne) imod samme betaling". Trods afstanden imellem parterne, ser det ud til, at forpagteren alligevel i den sidste ende akcepterede Bille Brahes betingelser og fornyede sin forpagtningskontrakt 7).

Ovenpå 1840'ernes følelige skred i hoveriafløsningen, gik sagen i 1850'erne kun fremad i yderst behersket tempo, skønt lov af 4/7 1850 bestemte, at såvel godsejeren som $\frac{1}{3}$ af hovningsbønderne kunne forlange en afløsning gennemført 8), følgende tal

illustrerer udviklingen fra 1853:

Fordelingen imellem hovpligtige og hovfri gårdmænd på Egeskovgårds gods hvert år pr. 1/5 9).

	hovpligt.	hovfri.	ialt.
1853	12	65	77
1854	11	66	-
1855	10	67	-
1857	9	68	-
1858	7	70	-
1859	6	71	-
1860	3	74	-
1864	3	48	51
1866	3	46	49

I 1854/55 blev der indgået akkord med de sidste 10 bønder om at være hoveri- ydende i det mindste indtil 1/5 1858, men efter dette år foretrak en del alligevel at fortsætte.

1860/61 begyndte bortsalget af godsets fæstegårde. Af ekstra indberetninger ang. hoveriafløsningen fra diverse hovedgårde i Svendborg amt, som ovenanførte tal er hentet fra, fremgår at der operedes med 4 forskellige grupper, nemlig fuldt hovpligtige, til dels hovpligtige, aldeles hovfri og i det væsentlige hovfri.

I 1853 var status, at bortset fra 1 fuldt hovpligtig gårdmand henholdsvis under Ravnholt og Nedergård, var der kun hovningsbønder tilbage under Egeskovgård, nemlig mere end 1/6 af samtlige godsets bønder, og under Arreskov, nemlig mere end 2/3 af bønderne.

I 1858 fik samtlige 26 af Arreskovs 32 gårdmænd afløst hoveriet. Hermed er der dog ikke fortalt alt: for i gruppen "i det væsentlige hoverifri" befandt sig i 1853 næsten alle Holckenhavns gårdmænd, 3/4 af Biskopstorps gårdmænd, ca. 1/3 af Hesselagergårds, alle Damsbos gårdmænd, alle Lundegårds på nær 1, over halvdelen af grevskabet Langelands og stamhuset Ahlefeldts gårdmænd taget under et, alle Nedergårds på nær 1, og alle Skovgårds gårdmænd. Nærmest ved den fuldstændige afløsning af hoveriet var man kommet før 1853 på Ravnholt, Ørbæklunde, Nielstrup, Thorseng, Gelskov, Ølstedgård og Brobygård 10).

Egeskovgård figurerede i 1866, (hvor indberetningsmaterialet ophører i amtsarkivet) som den eneste af 19 hovedgårde i Svendborg amt, der endnu kunne opvise virkelige hovningsbønder 11).

Summarisk oversigt over husmandshoveriet til Egeskovgård.

Fæstehusmændene skal hverken på Egeskovgårds gods eller generelt opfattes, som en homogen gruppe af landbefolkningen. Jordebøger, fæstebreve, regnskaber n.v. afspejler klart en vis differentiering i social status, erhverv og dermed følgende forskelligartede fæstevilkår.

Mange husmænd ernærede sig i hovedsagen ved et landhåndværk, andre blev posteret i bestemte skov- og enghuse som en slags godsfunktionærer, der skulle holde opsyn med skovene, vogte led eller overvåge hovedgårdens kreaturer, når de var på græs. Omkring midten af 1600-tallet kendes der kun til 4 ugedagsboliger i Egeskov by, hvor det med sikkerhed kan siges, at der her befandt sig husmænd (ugedagstjenere), der havde arbejdspligt på hovedgården.

Beboerne af de gadehuse, der kendes fra samme tid, behøver ikke nødvendigvis at have forrettet ugedage for godsejeren, men kan have gået i dagpleje hos bonderne.

På dette sted vil der blot blive taget udgangspunkt i så sen en kilde som general-hoverireglementet ca. 1770 som grundlag for en oversigt over husmændene og fordelingen af de ugedagspligtige på bøndergodset:

ca. 1770			
Sogn.	Ugedagshsmd.	Andre hsmd.	Ialt.
Kværndrup	16	34	50
Krarp	8	13	21
Lunde		1	1

Det ses, at 24 husmænd af ialt 72 - d.v.s. 1/3 af samtlige husmænd - omkr. 1770 var ugedagspligtige, altså i reglen 1 dag om ugen, men undertiden kun en halv dag.

Ugedagsmændene benævnes ofte "de hovningspligtige" i kilderne, og at forrette halv ugedag kaldes tilsvarende at forrette halv hovning. Mod slutningen af 1700-tallet 1) var der 74 husmænd fordelt således:

Sogn.	Ugedagshsmd.	Andre hsmd.	Ialt.
Kværndrup	18	32	50
Krarp	7	15	22
Ringe	1	1	2

Ialt 26 ugedagspligtige og 48 andre

Arbejdsstyrken var altså omtrent uforandret fra 1770, men et par år senere (1800) var den reduceret til 22 ugedagsmænd 2). Hvilke arbejder husmændene skulle udføre kan i reglen ikke ses af jordebøgerne, men af fæstebreve og regnskabsbilag fremgår, at en del af dem havde deres helt bestemte funktioner som f.eks. at røgte kreaturer, arbejde i laden eller være medhjælp hos smeden.

I 1843 kunne Egeskovgårds ejer disponere over ialt 2438 ugedage om året 3); den arbejdspligtige styrke skulle iflg. dette være blevet udvidet til 47 husmænd, og der skulle i perioden 1800-1843 have fundet mere end en fordobling sted. Der er iøvrigt grund til at antage, at der var endnu flere ugedagshusmænd i 1843, idet en del af dem (i lighed med omkr. 1800) kun forrettede en halv dag ugentlig.

Efter afløsningen af de 21 gårdmandshovninger i begyndelsen af 1840'erne, kan det næppe undre, at husmandshoveriet havde fået større udbredelse, og man kunne forvente, at godsledelsen til- lige ville kræve mere arbejde af den enkelte end tidligere, dette synes imidlertid ikke at have været tilfældet:

I 1840'erne bortfæstedes der huse med nogle få skæpper jord på de vilkår, at der skulle forrettes 52 arbejdsdage årligt foruden 2 dage i korn- og hø høsten samt 6 dage fordelt på klapjagt, fiskeri og brevægter 4), men disse rent arbejdsmæssige forpligtelser (her ses altså bort fra huspenge-, landgilde- og indfæstningsniveauet) synes faktisk at have svaret nogen- lunde til 1770'ernes husfæstebreve, der ofte forlangte 1 uge- dag,..."fisken, korntagning og løb ligesom hidtil" 5).

I 1855/56 fik en række husmænd afløst deres pligtarbejde og allerede året efter indberettedes det fra Egeskovgård, at alt husmandshoveri var afløst 6).

Sammenfatning.

Med udgangspunkt i de ældste jordebøgers oplysninger om den arbejdspligt, der hvilede på de enkelte fæstebønder, kan hovedlinierne i naturalhoveriets udvikling under Egeskovgård trækkes op. Omkring 1656 var halvdelen af gårdene i Kværndrup, Krarup og Rudme (senere Ringe) sogne hovningspligtige, ca. 22 ud af 44 gårde. I begyndelsen af 1660'erne synes nogle af Egeskov-bønderne at være blevet gjort hovfri, men da andre gårde samtidig fik pålagt hoveri, har der formentlig stadig været omkring en snes hovningsgårde indenfor de 3 sogne.

Mellem 1708 og 1725 blev nye gårde gjort hovningspligtige: Omkring førstnævnte år fik en del af de tidligere Ravnholt-bønder hoveri-pligt, og senere blev nogle hidtil halve hovningsgårde pålagt fuldt hoveri. Fra 1722 blev der tilsyneladende også forlangt hoveri af endnu andre gårde, som hidtil havde betalt hovpenge 1). Samtidig med inddragelsen af bønderjorder indtil 1736 og intensiveringen af hovedgårdsdriften nedlagdes en række gårde, hvorved antallet af hovbønder blev reduceret.

For at råde bod på dette blev 8 gårdmænd i Snarup, som hidtil havde forrettet hovning til Løjtved, henlagt til Egeskovgård, og samtidig blev de såkaldte hovfri bønder pålignet en del af avlingshoveriet 2). Sidstnævnte foranstaltning har dog næppe virket som en reel lettelse for de fuldt hovgørende, for det fremgår omkring 1770, at de hovfri kun skulle påtage sig dele af avlingshoveriet i tilfælde af, at hovbøndernes egne heste var udtjente på grund af sult og sygdom, og der er ingen grund til at antage, at de hovfri bønder har fået lettelser i deres arbejdspligt i perioden 1730'erne til 1770.

Ifølge 1748-tingsvidnet blev facit inden dette år et mere end fordoblet hoveri, - en fordobling som hævdedes at være sket i løbet af en menneskealder (ca. 50 år).

Den beregning af avlingshoveriets omfang som følger nedenfor, harmonerer dog ikke med de fremsatte påstande om hoveriets vækst. Klagerne fra bondeside blev nemlig formuleret sådan, at man må opfatte dem som om arbejdsbyrderne på den enkelte gård blev fordoblet i løbet af et halvt århundrede, men samtidig har andre kilder vist, at antallet af hovningspligtige gårde formentlig steg til det dobbelte i løbet af 1700-tallets første halvdel. Indtil 1745 var der et hollænderi af betydelig størrelse ved Egeskovgård. Foder til kreaturerne hentede man i Vandmosehus lykke og fra dele af de andre forhenværende bønderjorder, som siden inddragelsen under hovedgården havde ligget i græs fra år til år.

Da kvægepesten imidlertid ikke alene ødelagde bøndernes besætninger, men også raserede staldene på hovedgården, blev det formålsløst at lade disse græsningsarealer bestå, hvorfor de i 1746-48 blev brudt op og pløjet til kornsæd for første gang i 12-14 år. Som det er vist, forsøgte bønderne at sætte sig imod, at de nu skulle bearbejde jorder, som ikke tidligere havde været med i omdriften.

Igennem et lille århundrede fra 1748 til ca. 1840 blev Egeskovgård drevet af 56-58 bønder, sammenlagt til 48 hovninger og organiserede i 6 roder.

Kun i tiden 1/5 1771 - 1/8 1773 er det muligt at fastslå antallet af den enkelte bondes hovdage og at se, hvilke arbejder hoveriet præcist omfattede.

Men i samme tidsrum var situationen netop den, at godsledelsen havde nedskrevet sine fordringer som følge af 1771-forordningens maksimumsbestemmelser; der blev altså ikke forrettet hoveri i samme omfang som under "normale" omstændigheder. Ganske vist foreligger der som vist konkrete oplysninger om forrettede hovdage i perioden 1817- ca. 1850, men kun for småhoveriets spand- og gangdage. Det blev her konstateret, at behovet for hovningsarbejder udenfor det egentlige avlingshoveri i hele perioden var langt mindre, end hvad bønderne havde forpligtet sig til med 1791-foreningen. Hvad angår avlingshoveriet og dets omfang til forskellige tider, er der søgt foretaget nogle beregninger på grundlag af de oplysninger om Egeskovgårds markdrift og årlige udsæd, som har kunnet uddrages af materialet:

Omkr. 1688 var hovedgårdens årlige udsæd ca. 58 tdr., og der kunne avles 122 læs hø. Antallet af hele hovninger kendes ikke, men det antages, at der har været 22-25 gårde med større eller mindre hoveripligt, - løseligt anslås hovningen til omkr. 2 tdr. 3 skp. land at drive og 5 læs hø at bjerger pr. gård. Oplysningerne om Egeskovgårds markdrift omkr. 1750 er for mangelfulde til at det årlige udsædsareal kan beregnes med nogen sandsynlighed, men ved at sammenholde de forskellige kilder, kan man dog konstatere, at hovlodsarealet ikke kan have været dobbelt så stort, som ca. 50 år tidligere. - Det er imidlertid ikke muligt at trænge længere til bunds i spørgsmålet om hoveri-udviklingen før 1748, men sagen kan delvis forklares således, at hoveripligtens udvidelse til en række nye gårde, det drøje opbrydningsarbejde på de tidligere græsningsarealer og øgede krav indenfor småhoveriet var medvirkende til, at de i forvejen økonomisk svækkede gårdmænd fremførte klager imod herskabet.

Omkr. 1770 var den årlige udsæd 191 tdr., og der blev avlet 600 læs hø, hvilket har givet ca. 3 tdr. 3 skp. land at drive og 12 læs hø at bjerger pr. hovning.

Omkr. 1791 beløb hovedgårdens udsæd sig til ca. 229 tdr. årligt, og der avledes stadig 600 læs hø, d.v.s. 4 tdr. 6 skp. land at drive og 12 læs hø at bjerger pr. hovning.

I 1814/15 blev der udsået 252 tdr. sæd - høavlens størrelse er ukendt. Pr. hovning har der således været ca. 5 tdr. 2 skp. land at dyrke og drive.

Den sidste beregning viser et avlingshoveri af overraskende størrelse. På trods af 1791-plakaternes bestemmelser om, at hoveriet skulle fikseres ved 1789-niveauet og på trods af den store forordning om hoveriet af 1799, skulle der således alligevel være sket en betydelig udvidelse af avlingshoveriet fra 1791 til 1815. Der foreligger ikke kilder fra dette tidsrum, som kan bekræfte, at den intensiverede hovedgårdsdrift delvist kan have været baseret på arbejdsydelse fra hovedgårdens faste folk eller på aflønning af gårdmændene selv i forbindelse med markdriften. Først i perioden 1830-1849 vides det, at hovbønderne ikke var alene om at forestå markdriften.

Der blev i nævnte tidsrum udsået ca. 310 tdr. årligt, men her var udtrykkeligt inkluderet nogle (ikke nærmere angivne) arealer udenfor hovlodderne 4).

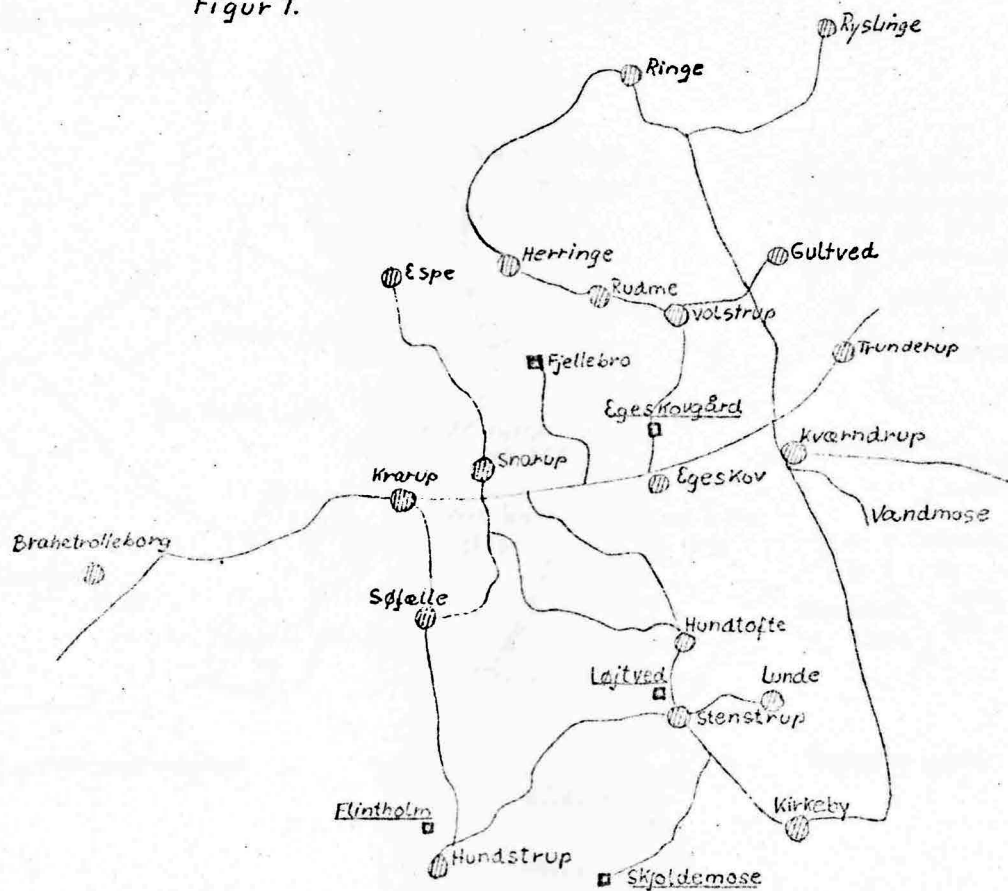
I slutningen af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet var der andre faktorer end hoveriet, som belastede bondeøkonomien. Udskiftningsbevægelsen gik naturligvis ikke sporløst hen over Egeskovgårds gods. Udskiftninger var ofte komplicerede foretagender, der sjældent blev tilendebragt fra det ene år til det andet. Spørgsmålet om en ny jordfordeling berørte således bønderbrugene i Trunderup gennem de 5-6 år fra 1787 til 1792, medens udskiftningssagen for godset som helhed var aktuelt igennem perioden 1787-1804 5).

Efter udskiftningen fulgte udflytning af en række gårde, en proces der endnu i 1810 ikke var bragt til endelig afslutning. Når man hertil lægger krigsurolighederne i århundredets begyndelse og mangedoblingen af priser på alle de almindeligste fornødenheder, kan det næppe undre, om bønderne har manglet interesse for at afløse naturalhoveriet, da de færreste formentlig var i stand til at udrede afløsningssummen.

Når gårdmændenes naturalhoveri på den anden side eksisterede i bedste velgående på Egeskovgård helt til begyndelsen af 1840'erne, og når det visse steder stadig var en pligt på godset gennem de følgende årtier, imedens hoveriet efterhånden var blevet afskaffet på alle andre godser i Svendborg amt, skyldtes dette nok ikke så meget bøndernes manglende evne til med tiden at udrede de nødvendige afløsningssummer, men måske mere en bestemt driftsøkonomisk linie fra godsstyrelsens side.

I det meste af 1800-tallets første halvdel blev Egeskovgård drevet ved forpagter og selv om bortforpagtningen næppe kan have været eneste årsag til naturalhoveriets beståen, så har det utvivlsomt været af betydning, at godsets ejere med fordel kunne udbyde Egeskovgård med hoveri ved forpagtningsauktionerne.

Figur 1.

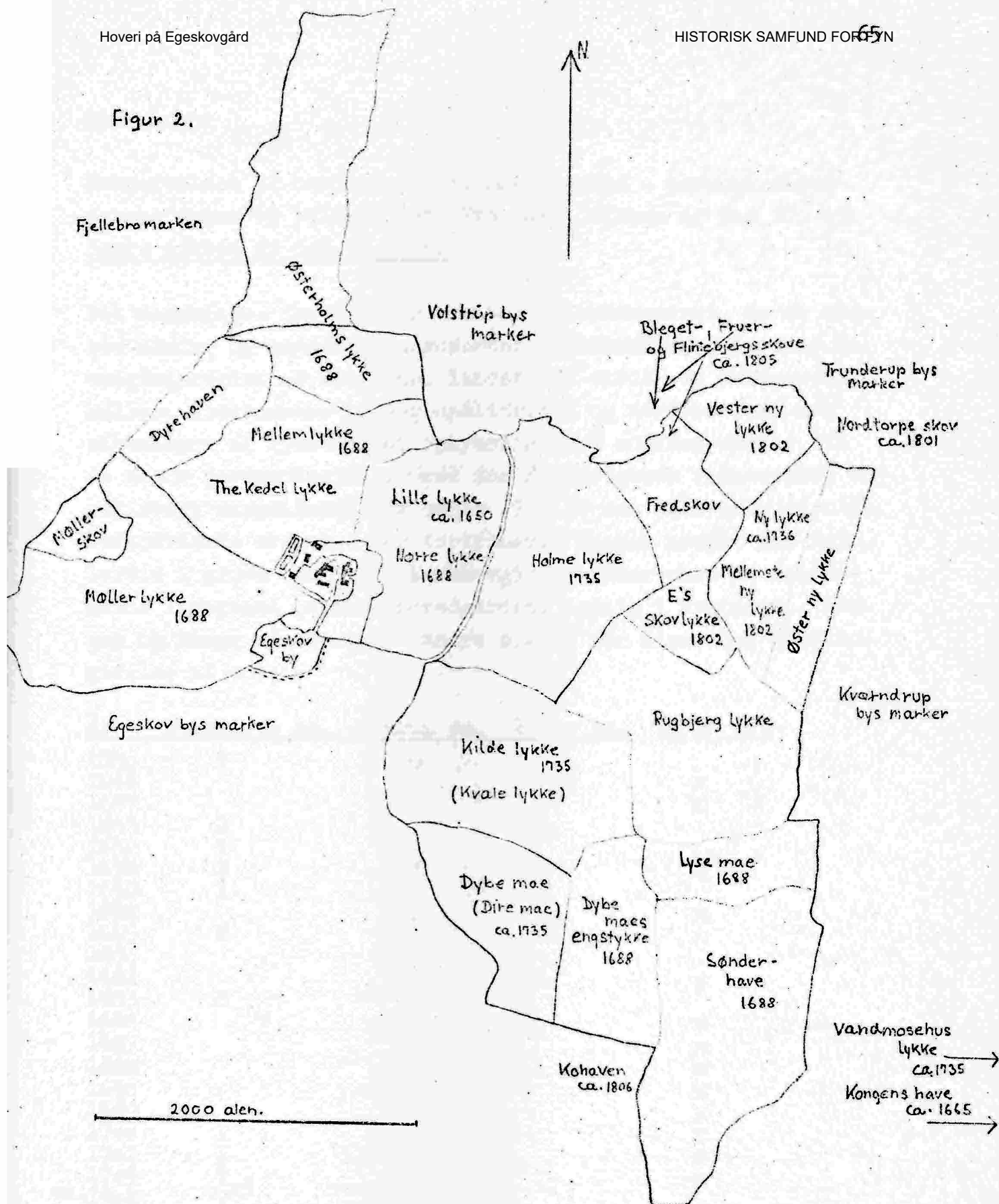

1:140.000

Tegnet efter:

Kort af S. Bojesen og C. Molich efter
F. Christianis kort over Fyn, 1895.
Kortsamlingen.

Figur 2.

Tegnet efter foto af kopikort over Egeskovgårds hovedgårds-
marker opmålt 1802. Kortsamlingen.

Bilag.

Erhvervelsen af bøndergods til Egeskovgård - hovedgårdsjor-
dernes vækst og beliggenhed. Fra omkr. midten af det 17. til
omkr. midten af det 19. årh.

Det materiale, der belyser væksten i bøndergodset, er de æld-
ste skøder og mageskiftedokumenter i godsarkivet 1), samt ho-
vedgårdsregistret til Fynbo landstings skode- og panteproto-
koller. Sidstnævnte er dog upålideligt og mangler især fra
slutningen af 1700-tallet oplysninger om udgivne skøder til
de store jordegodsejere. Også for Egeskovgårds vedkommende er
registret mangelfuldt, og efter 1791 er det slet ikke ført 2).
Nedenstående oversigt der fortrinsvis bygger herpå, kan imid-
lertid i grove træk vise Egeskovgårds erhvervelse af bønder-
gårde i sognene omkring hovedgården, nemlig i Kværndrup, Kra-
rup og Ringe sogne samt i andre sogne, for disse dog uden an-
givelse af antal.

År	Kværndrup sg.	Krarpur sg.	Ringe sg.	Andre sg.
1640	4	6		
1646			1½	x
1647				x
1649	2			
1652	1			
1656	2	23		x
1657	1			
1662		2	1	x
1665	2		2	x
1680		1		
1682				x
1683	8			
1684				x
1687				x
1688				x
1690				x
1699				x
1700	1			x
1701	1			x
1703	7 ^x)			x
ca. 1708	7 ^x)			
1713				x
1718	2			x
1722	1			
1725	2			x
1729			1	
1744	2	1		
1747	2	1		
1791	1			

fortsættes

x) Retsakt 1748 (Sunds-Gudme herredsfogeds arkiv:
Tingbog 1746-1755 fol. 55 ff.)

Bøndergods, som kom til udenfor Kværndrup, Krarup og Ringe sogne i sidste halvdel af 1600-tallet og første fjerdedel af 1700-tallet, blev atter for en stor del afhændet- bl.a. i forbindelse med mageskifter, men en del blev også lagt under Skjoldemose, Flintholm og Løjtved. Kolonnen, andre sogne, der kun er ført frem til 1729, omfatter gårde, der lå i Brahetrolleborg, Frørup, Herringe, Kirkeby, Lunde, Ollerup, Rynkeby, Ryslinge, Stenstrup, Svanninge og Vester Åby sogne. Til henimod midten af 1700-tallet horte der stadig bøndergårde og andet gods som lå fjernt fra hovedgården, til Egeskovgård, men dette fandtes til dels i andre sogne end de ovennævnte, således som en gennemgang af jordebøgerne nedenfor vil vise.

Ved skøde af 8/5 1656, læst på Fynbo landsting 14/5 samme år overdrog Oluf Parsberg til Jernit Egeskovgård og gods til Otte Kragh til Voldbjerg. Hovedgårdshartkornet beløb sig da til ca. 87 tdr, 4 skp., hvortil kom jus patronatus til Kværndrup kirke med præstegård og degnebol. Det underliggende bøndergods fordelte sig på byerne Egeskov, Kværndrup, Trunderup (Kværndrup sg.), Volstrup (Ringe sg.), Søfælle og lokaliteterne Munkpipen og Killebjerg (Krarup sg.), Hundtofte (Stenstrup sg.) og Frørup (Frørup sg.). Tilsammen udgjorde det ca. 48 gårde, Egeskov Mølle, 4 ugedagsboliger og 20 gadehuse. Landgilde-, småredsels- og andre ydelser varierede så meget, at man ikke ojnser egaliseringsbestrebelse noget sted 3).

På et tidspunkt, som antagelig skal sættes til 1660'ernes begyndelse, omfattede bøndergodset 74 gårde, 4 ugedagsboliger og ca. 30 huse. Lidt over en halv snes gårde lå spredt i Herringe, Gislev, Kirkeby, og Ollerup sogne samt på Avernakø, Korshavn, Munkø og Drejø, 4) men koncentrationen af gods omkring hovedgården var allerede stærk i de sidste årtier af 1600-tallet, idet Niels Kragh til Egeskovgård på 1688-matriklens tid ejede hele Egeskov by på 16 gårde, mere end halvdelen af Trunderup by, nemlig 11 udaf 19 gårde og ca. halvdelen af Kværndrup by, nemlig 11 udaf 22 gårde. I Krarup sogn horte samtidig 10 af Snarup bys 11 gårde og 10 af Krarup bys 13 gårde til Egeskovgård,

endelig i Ringe sogn tilhørte 3 af Volstrup bys 9 gårde godset 5).

En gennemgang af jordebøger m.v. 1656 - 1842 viser i grove træk fordelingen af det totale antal gårde 6).

År	Kværndrup sg.	Krarp sg.	Ringe sg.	I de 3 sg.	Ialt under E.
1656	33	8	3	44	48
1660	31	27	4	62	74
1671	31	23	3	57	71
1688	40	24	3	67	
1719	52	28	4	84	88
1723	53	29	4	85	
1764	51	21	4	76	76
1770	50	20	3	71	72
1776	48	21	3	72	73
1778	49	21	3	73	73
1785	48	21	3	72	72
1796	49	21	3	73	74
1802	50	20	3	73	73
1809	50	20	3	73	74
1817	50	20	5	75	76
1824	50	20	5	75	76
1833	51	20	5	76	77
1842	52	20	5	77	78

Oplysninger om antallet af huse til forskellige tider kan kun blive mangelfulde. I jordebøgerne optræder gadehusmænd lejlighedsvis, medens huse med jord angives hyppigere, uden at disse angivelser dog virker særlig pålidelige. I ældre skøder findes sjældent fuldstændige opregninger af huse med og uden jord. Nogle tal fra perioden 1723 - 1842 kan dog, hvis de sammenholdes med ovenstående, give indtryk af forholdet imellem gårde og huse i de 3 sogne 6):

År	Kværndrup sg.	Krarp sg.	Ringe sg.
1719	30	9	
1770	50	21	
1785	53	19	2
1791	46	24	4
1796	52	20	2
1802	39	22	3
1809	48	21	3
1817	49	21	3
1824	51	22	3
1842	53	24	4

Den omstændighed, at Skjoldemose, Flintholm og Løjtved mere eller mindre blev drevet og administreret sammen med Egeskovgård i perioden 1656 - 1785, gør det vanskeligt at fastslå, hvor mange ejendomme eller hvor meget bøndergods, der egentlig blev betragtet som henhørende under Egeskovgård alene. Problemet optræder bl.a. i jordebog 1697 (som ikke er brugt i oversigterne, da den er et fragment) der opregner gods fra alle hovedgårde uden at præcisere dettes tilhørsforhold. Det samme forhold ses i afskrivningsbog for landgilde og skat 1719-1726, hvori kvitteres "samtlige Egeskovgårds tilhørende og underliggende bønder og tjenere deres skatter og landgilde". Men her opregnes bl.a. en hel del ejendomme, der fortrinsvis fordeler sig på Stenstrup, Lunde, Øster Skjerninge, Vester Skjerninge, Hundstrup og Ulbølle sogne, og som snarere har været gods, der oprindeligt lå til en af de andre hovedgårde.

En indberetning til rentekammeret (om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse) skelner så sent som 1785 heller ikke imellem Egeskovgårds og Skjoldemoses bøndergods, men oplyser kun, at der lå henholdsvis 48 og 26 hele hovninger til driften af disse hovedgårde 7).

De første oplysninger om indtagelse af jorder til separat drift under hovedgården stammer fra midten af 1600-tallet, hvor Oluf Parsberg ifølge jordebogen skal have delt Egeskov by i 16 lige store gårde og sat bønderne der lige i landgilde 8), samtidig med at han lagde "en del af Egeskov bys ejendom" under hovedgården 9).

De 16 gårde i Egeskov var i 1660'erne alle sat til 12½ sk. eridspenge (arbejdspenge) årligt, men sandsynligvis havde en del af dem tidligere været hovningspligtige, for i 1656 betalte 12 af de daværende 23 gårde i byen ikke arbejdspenge, disse lå nærmest af alle ved hovedgårdsmarkerne 10).

Først fra slutningen af 1600-tallet har vi nogenlunde sikker viden om hovedgårdsjordernes udstrækning. En af rentekammeret vidimeret afskrift af en landmålingsforretning over Niels Kraghs jordegods i Fyn, der blev udleveret til Sophie Juel i 1718, indeholder bl.a. en detaljeret oversigt over Egeskovgårds hovedgårdsjorder fra tiden omkr. landmålingsmatriklens tilblivelse lidt før 1688. En sammenblanding af lommålingerne for markernes

enkeltstykker giver følgende billede af Egeskovgårds daværende tilliggende:

Nørrelykken (senere Nørremarken):

719900 kv. al. til udsæd regnet ca 51 tdr. 4 skp.

God havrejord, byg- og blandjord.

Mellemlykken (senere Mellemmarken):

757158 kv. al. til udsæd regnet ca. 53 tdr. 2 skp.

Middelmådig havre, byg- og rugjord.

Møllemarken:

836244 kv. al. til udsæd regnet ca. 59 tdr. 5 skp.

Meget vekslende kvalitet.

Dybe maes engstykke (senere Dybe mose maes mark):

96669 kv. al. til udsæd regnet ca. 6 tdr. 7 skp.

Lyse maes engstykke:

19422 kv. al. til udsæd regnet 1 tdr. 3 skp.

Hidtil for 1638 beløb de til hovedgården liggende dyrkbare arealer (excl enge) sig således ialt til 2429393 kv. al. og udsæden var ca. 173 tdr.

Fra enge og græsbed i hovedgårdsmarkerne, Østerholmslykken, Kongens have og engstykkerne kunne der årligt avles 122 læs hø, desuden gav Dyre mae krog og Sønderhave tilsammen græsning til 26 hoveder 11).

De 3 hovedgårdsmarker blev drevet på traditionel vis med hvile hvert 3 år. Dybe maes engstykke hvilede i 6 år og brugtes 2 år til boghvede og rug, medens Lyse maes engstykke hvilede i 9 år og derpå brugtes 2 år ligeledes til boghvede og rug.

Efter landmålingsforretningens oplysninger om de enkelte eng- og markstykkers drift og hvile må den årlige usæd have udgjort ca. 58 tdr.

1736 foreligger atter oplysninger om hovedgårdsjordernes udstrækning. Af en forening om jagtrettighed og mageskifte som Niels Kragh indgik dette år med P. Ditlev von Trampe til Fjellebro (Herringe sogn, Sallinge herred), beliggende nordvest for Egeskovgård, fremgår, at Niels Kragh "for nogle år siden" havde indtaget "en del bondejord af Kværndrup bys fællesmark, Albjergsmarken kaldet" samt en del af Ore vænge 12). Albjergsmarken havde hidtil været den ene af Kværndrups 4 hovedmarker 13).

I den omtalte afskrift af landmålingsforretningen beskrives Albjergsmarken som for en stor del bestående af god bygdjord, sort muld og sand, god blandet jord af ler og muld, selv om vurderingerne dog også viser ringere stykker i samme mark. Tidspunktet for Albjergsmarkens inddragelse er ganske vist usikkert, men sandsynligheden taler for, at det har fundet sted i begyndelsen af 1730'erne, - under alle omstændigheder lod Niels Kragh i 1736 denne mark indhegne til "hovedgårdens og græsningens forøgelse" 14).

Inddragelsen af jord under hovedgården fortsatte dog. I 1748 oplyser et tingsvidne 15), at der "for nogle år siden" blev nedlagt en bondegård i Kværndrup.. Tingsvidnet beretter videre, at efter magelæg med nogle af bønderne i Kværndrup lod herskabet indtage ligeså meget igen af bøndernes jorder altså af Albjergsmarken og henlagde dem under hovedgården, arealet kaldtes siden Ny lykke. Ligeledes, fortsætter tingsvidnet, blev "grunden fra et sted", nemlig Wommeshus i Lunde sogn 16) inddraget under hovedgården og indhegnedes under navnet Wommeshus lykke.

Ved samme lejlighed blev også 5 gårde i Egeskov by nedlagt og "dels grunden i sig selv indtagen til hovedgården og resten magelagt med de andre bønder i byen, og derefter henlagt en hel mark fra Egeskov by under hovedgården, samt inddelt udi 4 lykkes, nemlig Holme lykke, Rubbes lykke, Rugbjerg lykke og Kielde lykke, foruden et skifte af en anden mark, som er indhegnet til Dire mae, under hovedgården beliggende".

Den fra Egeskov by inddragne mark lå imellem Kværndrup og Egeskov. Grunden havde for en stor del været tilgroet med krat og skov, men efter inddragelsen blev bønderne sat til at fælde de største træer og oprydde stubbene, så arealet blev efterhånden godt pløjeland for hovedgården. Dette fandt sted 1732-35; bønderne påstod, at gårde ved denne lejlighed slet og ret var blevet gjort øde af herskabet, for at det kunne få gennemført hovedgårdsudvidelser. Ved tidligere lejligheder (hvornår oplyses ikke), havde Niels Kragh ladet nogle husmænd anbringe på de forhenværende gårdssteder og givet dem nogle mindre jordstykker i brug, men, fortsætter tingsvidnet, de bønder, som i 1730'erne

mistede deres gårde i Egeskov by, havde intet at leve af og måtte sende deres børn ud at tigge i nabolaget 17).

Kragh lod sig tilsyneladende hverken bremse af forordningen af 28/1 1682, der bestemte, at ingen landsby eller bondegård måtte ødelægges for at forbedre en sædegårds avling eller af forordningen af 16/3 1725, der udtrykkeligt gentog forbudet og bestemte, at jordegodsejere der handlede imod forordningen, skulle have deres gods forbrudt.

Ved forordningen af 10/2 1731 blev der dog adgang til at søge dispensation for de jordegodsejere, der "ved en eller anden fordelagtig forandring kunne vide deres hovedgårde bedre at indrette og istandsætte" 18)- derfor (skønt forbudet imod gårdnedlæggelser atter optrådte med forordningen af 14/1 1740) kunne Niels Kraghs enke, Sophie Juel opnå kongelig bevilling med tilbagevirkende kraft på de seneste gårdnedlæggelser 19).

Bevillingen, der blev givet i marts 1740 omfattede 3 gårde i Egeskov by på tilsammen 17 tdr. ager, eng og skovhartkorn, 1 gård i Kværndrup by på ca. 3 tdr. 3 skp., Wandmosehus' grund (Wommeshus) på ca. 4 tdr. htk., Tangegård i Krarup sogn på ca. 10 tdr. ager, eng og skovhartkorn og 1 gård i Snarup på 4 tdr. 6 skp. eng og skovhartkorn. Tangegårdens jorder blev ikke lagt under hovedgården, men omdelt imellem Egeskovbønderne til erstatning for "nogen grund som de efter rigtig deling" havde afstået til hovedgården. Grunden til den nedlagte gård i Snarup deltes imellem denne bys bønder som vederlag for "nogle grunde" de havde afstået til Egeskovgård. 1740-bevillingen havde hermed givet dispensation til indtagelse under hovedgården eller nedlæggelse med andre formål af næsten 40 tdr. htk. - heraf var ialt 30 tdr. 5 skp. htk. blevet brugt til udvidelse af hovedgårdsmarkerne 21).

Det fremgår tydeligt af tingsvidnet fra 1748, at der herskede almindelig usikkerhed hos bønderne med hensyn til, hvor mange gårde der egentlig var blevet nedlagt i Egeskov by, - nogle af dem hævdede dog, at det havde drejet sig om 8 eller 9. Ladefogeden på Egeskovgård aflagde også forklaring for retten, men fastholdt at de omtalte nedlæggelser havde fundet sted, førend han var trådt i tjenesten, og at han derfor ikke kunne give nogen nærmere oplysning herom. Det er derfor ikke muligt at fastslå

nøjagtigt, hvornår de enkelte jorder er blevet inddraget under Egeskovgård, eller hvor stort et hartkorn det i de enkelte tilfælde har drejet sig om. I sin beretning til generallandvæsenskollegiet om nedlagte bøndergårde i h.t. cirk. af 1/11 1768, der forlangte nedlæggelsestidspunkterne præciseret, har godsets daværende ejer ligeledes undladt at meddele noget herom. Efter vidneudsagnene 1748 skulle hovedgårdens dyrkbare arealer på dette tidspunkt have været inddelt i 8 lykker. Heraf var 5 i foråret 1748 blevet tilsået og samme efterår blev der lagt vintersæd i 2 af disse lykker. De 3 andre lykker lå i græs.

Kommentarer til kortet fig. 2

Kortet fig. 2 viser hovedgårdsjordernes udstrækning og de enkelte lykkers, skov- og engstykkers beliggenhed. I Vandmosehus (Vommeshus) lykke samt Kongens have- i 1802 begge hørende under Lunde sogn - er kun antydnet, idet de lå 3-4 km. øst for Sønderhave- fredskovens sydlige del.

Lille lykke nærmest hovedgården må være den jord, der tidligst blev udskilt fra dyrkningsfællesskabet med bønderne. Den formodes at være identisk med den tidligere omtalte "del af Egeskovbys ejendom", som Oluf Parsberg skal have lagt ind under Egeskovgård ved midten af 1500-tallet.

I 1665 købte Otte Kragh af kronen den såkaldte Kongens have (ansat til 1 td. htk.), der da hørte til Kværndrup sogn 22). Ved siden af Lille lykke hørte på 1688-matriklens tid Møller lykke, Østerholms lykke, Sønderhave og engstrækningerne i Dybe mae og Lyse mae til hovedgården, hertil kom Mellem lykke, som må være identisk med den i 1802 benævnte Tekedel lykke, da dette navn umuligt kan være jordens oprindelige navn, og da dens placering imellem Lille - og Møller lykke iøvrigt passer godt til benævnelsen.

Ca. 1730 blev en af Kværndrup bys fællesmarker lagt ind under hovedgården.

Albjergsmarkens udstrækning- eller den del af den, som blev indtaget, lader sig ikke bestemme med sikkerhed.

Dog må dele af 1802-kortets Vester- og Mellemste Ny lykkes, der grænsede til Kværndrup by, have omfattet den gamle Albjergsmark tillige med nogle andre bønderjorder, der indtoges efter en gårdnedlæggelse omkr. 1730.

1730 blev også en del af det såkaldte Ore vænge indtaget 23). Det er ikke muligt at stedfæste Ore vænge, - navnet optræder ikke i kilderne efter 1748. I Kværndrup sogn kendtes indtil 1909 navnet Overgård på en ejendom, som senere er forsvundet, men også dennes placering er ukendt 24). Efter oplysningerne i 1748-tingsvidnet synes Ore vænge dog at skulle henføres til den nordlige del af de senere Vester- og Mellemste Ny lykkes. Af et bebygget sted - en enlig gård, nemlig Vandmosehus (Vommeshus) med et hartkorn på lidt over 4 tdr. lod Egeskovgårds ejer omkr. 1735 indrette Vommeshus lykke og omtrent på samme

tid blev atter en af Egeskov bys marker (efter diverse gård-nedlæggelser og magelæg med de tilbageblevne bøndergårde) ind-draget under hovedgården, hvorved de tidligere omtalte lykkes: Holme, Rubbes, Rugbjergs og Kilde lykke samt den sidste del af Dyre mae opstod som hovedgårdstilliggender. Til trods for at Rubbes lykke i 1748 nævnes, som om den var en selvstændig mark, ser det ud til, at den enten slet ikke har eksisteret som så-dan eller også kun har bestået i meget kort tid;. det er tæn-ke ligt at den blot har været en banke i Rugbjergs lykke. Be-tegnelsen Rubbes have kendes, hvilket måske antyder, at områ-det har strakt sig over noget af det, som på kortet betegnes Egeskovgårds skovlykke. 25).

På et udateret kort (antagelig tegnet omkr. 1800) kaldes denne skovlykke for Rugbjergs have 26).

Omkr. 1770 var hovedgårdsjorderne inddelt i 6 marker eller lykkes, hvoraf de 3 årligt blev besået, medens de 3 lå til hvile og græs-ning. I enge og græsbed -blandt andet på den nedlagte gårds grund ved Vandmosehus- var tillige indrettet 3 små lykkes, hvor-af en blev taget ind til dyrkning hvert tredje år.

Markerne var: Møller-, Mellem-, Kilde-, Holme- og Rugbjergs lykkes samt Dybe mae. De to sidste blev indtaget til dyrkning på samme tid i rotationen og kunne tilsammen rumme 50 tdr. udsæd. I hvert enkelt af de 5 store lykkes kunne der lægges 50 - 70 tdr. udsæd, Medens de 3 små lykkes ved Vandmosehus sammenlagt blev anslået til at tage 50 tdr. udsæd. Det skønnedes, at der i samtlige dyrkbare hovedgårdsjorder kunne udsæes 400 tdr. sæd 27). Ifølge oplysningerne om markernes drift og hvile, skulle der omkr. 1770 være blevet udsået ca. 191 tdr. årligt. Desuden kunne der avles 600 læs hø.

Ny lykke , der i 1748 omtales som skabt af dele af Kværndrup bys gamle Albjergsmark, synes omkr. 1770 slet ikke at være blevet brugt i kornsædsrotationen.

Sammenlignet med de tidligste oplysninger om udsædsmængden, nemlig beregningerne fra 1688-matriklen, der viste 58 tdr. udsæd årligt, var udsædes nu 80 år senere omkring $3\frac{1}{2}$ gang større, og høavlingen omkring 5 gange større hovedsagelig som følge af de store udvidelser af hovedgårdsjorderne i den forløbne tid.

I begyndelsen af 1790'erne bestod hovedgårdsjorderne foruden

engbund og skov af 7 hovedlykker på gennemsnitlig 70 tdr. ruglands størrelse, som brugtes "med 3 års drift og 4 års hvile", foruden 5 hjælpemarken af forskellig størrelse, der bortset fra engbund og skov gennemsnitlig indeholdt 19 tdr. rugsædsland. Den enkelte hjælpemark brugtes til sæd 2 eller 3 år i træk og hvilede efter jordens beskaffenhed fra 3-6 år. 1791 må den årlige udsæd groft anslået have været ca. 229 tdr., - samtidig kunne der avles 600 læs hø.

Det var formodentlig Østerholms-arealet, som var taget med i omdriften og begyndelsen af 1790'erne blev regnet for en selvstændig lykke, siden der omtales 7 hovedlykker. Det kan ganske vist også tænkes, at nye dele af Dyre mæ og Lyse mæ efterhånden har kunnet tages i brug til kornafgrøder, men da der ikke foreligger oplysninger om hovedlykkernes navne eller deres nøjagtige placering kan det kun blive gætteri. Det fremgår dog, at alle lå ganske nær ved og omkring hovedgården, på nær de 3 mindste hjælpemarken, som må have været Vandmosehuslykkerne, idet deres afstand fra Hovedgården opgives til ca. en halv mil (ca. 3,6 km.) 28).

Af den gennemsnitlige udsædsmængde i 1790'erne opgives til ca. 38 tdr. mere end omkr. 1770 behøver næppe indicere, at markarealet i den forløbne tid var blevet udvidet væsentligt, hvad der i hvert tilfælde ikke er kildemæssigt belæg for at antage. Forklaringen er derfor nok, at jorderne stadig blev udnyttet mere intensivt, og at en del af de mange pletter af eng, krat, mose o.lign., som til overmål fandtes i lykkerne, efterhånden var blevet taget under kultivering.

I forbindelse med Kværndrup bys udskiftning i 1801 blev der foretaget et mageskifte mellem Kværndrup-bønderne og hovedgården. De fjerntliggende smålykker (nu omtalt som Vandmosehus-, Kongens have og Ny lykker) blev udlagt til gård- og husfæstere fra byen, medens Egeskovgård "af Kværndrup bys fang" inddrog "en anseelig del jorder, som i mange år er dyrkede og græssede under hovedgården", nemlig den vestre ende af Kværndrup bys såkaldte Vestermark. Det antages, at arealet har svaret til kortets Øster Ny lykke 24).

De forskellige oplysninger om hovedgårdsjordernes udvidelse

imod nordøst stemmer ikke helt overens, hvorfor konstruktionsforsøget må tages med alle mulige forbehold.

Af "Kværndrup bys fang" blev ligeledes i 1801 indtaget et samlet skovstykke, Nørretorpe på 2 tdr. 5 skp. htk. til skovsfredning 30). Det skete i h.t. forordning af 8/6 1787, der bestemte de tilfælde, hvor godsejeren lovligt måtte fratage sine fæstebønder en del af deres jorder. Forordningen hjenlede ham bl.a. denne ret, når det angik skovsfredning og "opelskning" (forordningens § 1). Da Egeskov by udskiftedes i 1805-06, blev en bevokset del af byens grund indtaget - atter med henblik på skovsfredning, nemlig Yderste Kohave på 6 skp. 5 fjdk. 31). Befordret af den betydningsfulde fredskovsforordning af 1805 fortsatte indtagelsen af arealer. I hovedgårdens nærhed omfattede dette bl.a. Bleget skov og Fruer skov nord for Vester Ny lykke imellem Volstrup og Trunderup bymarker. Skovstykkerne Møllerlykkeskov og Egeskov dyrehave fik efter 1802 et større omfang og kom til at udgøre en sammenhængende fredskov 32).

I 1815 fandtes der ved Egeskovgård stadig 7 marker til kornsæd, nemlig Holme-, Rugbjerg-, Møller-, The Kilde-, (tidl. Mellemlykke), Østerholm-, Lille- og Kilde lykke. De blev pløjet og tilsået i 3 på hinanden følgende år, og dernæst udlagt til hvile og græsning i 4 år. Omdriften var altså den samme som omkring 1790. Desuden fandtes 5 hjælpemarkers, som dels blev brugt til kornsæd, dels til høvling og græsning. Hjælpe markerne var "Dybe maes forreste del, forreste Vestermark, mellemste Vestermark, Dybe maes bageste del tillige med Lyse mae og bageste Vestermark" 33). Hver af dem blev drevet højst 3 år i træk og hvilede eller lå til græsning de næste 5 år. Vestermarken er identisk med Vester-, Mellemste- og Øster Ny lykkes på kortet.

Jorderne udgjorde tilsammen over 500 tdr. agerland og over 200 tdr. eng- og mæbund 34). Den årlige udsæd i 1815 kan sættes til ca. 252 tdr., - der foreligger ingen oplysninger om høavlens størrelse.

Ændringer som ikke ses af kortet fig. 2: I 1820'erne blev den nordlige del af Rugbjerg lykke forlænget mod vest, så den skar sig ind i de gamle Kilde- og Holme lykkes; hermed opstod Øverste

Rugbjerg som selvstændig lykke. Den sydlige del af Rugbjerg-lykken blev også forlænget mod vest efter 1820 og kaldtes derpå Nederste Rugbjerg lykke. Lille lykke blev udvidet mod nord med nogle hidtil udyrkede arealer inden 1824, og The Kedel lykke blev inden 1825 udvidet betydeligt imod nordøst, så den skar sig ind i de gamle Østerholm- og Lille lykkes. Samtidig blev nogle hidtil skovbevoksede arealer i The Kedel-lykkens sydlige og nordlige dele taget under opdyrkning. Østerholms-lykken, som fra gammel tid var fuld af eng-, skov-, og mosepletter, der indtil 1820'erne optog ca. halvdelen af dens areal, kom inden 1826 under ret intensiv kultivering 35).

Noter.

Hvor intet andet er nævnt befinder sagerne sig i Landsarkivet for Fyn.

Indledning.

- 1) Statistiske Meddelelser 4 rk. 24 bd. 2 hft. 1907 Tabel IV. sammenholdt med Meddelelser fra det statistiske bureau 2. samling Kbh. 1855. Tabel F. I 1849 var 10,8% af det fynske hartkorn helt eller delvist hoveripligt. Statistiske Meddelelser 1 rk. 1 bd. 1 hft.
- 2) Fortid og Nutid XIV 1941. Hoveriindberetninger som kilder til dansk landbohistorie.
- 3) Bol. og By 7. 1973. H.M. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797.
- 4) Bol. og By 8. 1974. Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-1772.
- 5) Trap. 5. udg. bd. 13 p. 743.
- 6) S. st. p. 689, 690 og 697.

Hoveriet på Egeskovgård indtil ca. 1770.

- 1) E.G.: Jordebog 1660'erne.
- 2) S. st.
- 3) E.G.: Retsakter 1685-1755.
- 4) E.G.: Adkomster 1562-1765.
- 5) E.G.: Fæsteprotokol 1691-1706.
- 6) E.G.: Fæsteprotokol 1719-1790.
- 7) F. Skrubbeltrang: Husmand og inderste 1940. p. 375.
- 8) E.G.: Retsakter 1685-1755. Den række sager, som omtales indbragt for herredstinget, gør ikke krav på at være fuldstændig - kun en minutiøs gennemgang af tingbøgerne (Sunds-Gudme herreder) vil kunne kaste fuldt lys over omfanget af restance-, gårdforsiddelses- og andre sager imod bønderne.
- 9) E.G.: S.st. Undersøgelsen er ikke ført frem til sagens endelige udfald da det, som her har primær interesse er hoveriets udvikling.
- 10) S. st.
- 11) Philip Hansen: Kvægsygen på Fyn i det 18'dne århundrede. Fynske Årbøger 1941. P.H. Opgiver et samlet tal for Kværndrup sogn på 193 stk. kvæg, men derefter et specielt tal for

Egeskov by på 160 stk.

Se iøvrigt E. Skrubbeltrangs kommentarer til brugen af kildematerialet til bestemmelse af kvægbesætningsstørrelser i Historisk Tidsskrift 11 rk. bd. 1. 1945: Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik. p. 283.

- 12) Det følgende bygger på Sunds-Gudme herreders tingbog 1746-1755 fol. 55 - fol. 84.
- 13) Der blev samtidig forlangt en stillingtagen til spørgsmål vedr. tiendebetalingen, fællesskabets ophævelse, arvefæstets indførelse, tjenestefolks lønninger og landevejenes tilstand. Rtk. Land. ktr. 432.41. Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i h.t. cirk. af 30/4 1768.
- 14) S.st.
- 15) Samling af forordninger 1643-1839. Kbh. 1664-1839. Forordning om hoveriets bestemmelse i Danmark af 6/5 1769.
- 16) En række vigtige tal og oplysninger fra disse generalhoverireglementer er ekstraheret og samlet i manuskriptet Additamenta 230, der er blevet udnyttet af bl. a. C. Christensen Hørsholm i hans Agrarhistoriske studier bd. II. 1891.
- 17) E.G.: Diverse hoverisager.
- 18) Landgilden var omkr. 1770 overalt blevet afløst med pengeafgifter, men småredsel blev stadig ydet i naturalier og bestod af smør, lam, havre, gæs, høns, æg, hø, betalt i forskelligt mål fra by til by, men ofte i samme mængde indenfor samme by. Ingen gård skulle dog yde sandtlige nævnte persiller. Af de hovpligtige gårde gav gården i Egeskov på 2,4 tdr. htk. ingen småredsel, det samme var tilfældet med den hovfri gård i Egeskov på 5,3 tdr. htk., medens den hovfri gård i Kværndrup på 6,2 tdr. htk. kun gav et læs hø og den hovfri gård i Volstrup på 2,6 tdr. htk. kun 1 lam.
- 19) Rtk. 432.53 Generalhoverireglementer i overensstemmelse med forordningen af 6/5 1769 indsendt af proprietærerne. Besvarelser fra Odense, Dalum, St. Knuds, Rugård, Assens og Hindsgavl amter findes i denne pk. som de eneste bevarede fra fynske godser. En gennemgang af besvarelser viste, at ca. halvdelen af disse amters godsejere lå over Egeskovgård i deres ansættelser af det ugentlige hoveri, f.eks. krævede man på Brahesborg (Gamtofte sg. Båg hrd.) af en hel hovningsgård 1½ spd., 3 karled. og

- 4 $\frac{1}{2}$ piged. ugentlig og på baronierne Einsidelsborg og Kørup (begge Krogsbølle sg. Skam hrd.) 3 spd. 2 karled. og 2 piged. om hvilke baron Friedrich Putbus med tilfredshed oplyste "bønderne har selv indbyrdes pålignet sig deres andel af hoveriet og har været fornøjede dermed". !!
- 20) Iflg. 1748-tingsvidnet var der på den tid 6 roder. Iflg. samme må disse have eksisteret senest fra midten af 1730'erne.
- 21) Hvilket ses af Egeskovgårds fæsteprøtokol samt diverse skøder på - eller oplysninger om tilkøbt bøndergods siden midten af 1700-tallet. E.G.
- 22) Sammenlign f.eks. med de tal, som B.B. opgiver anf. st. p.33, samt med F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Kbh.1940. p.226.
- 23) E.G.: Diverse hoverisager, generalhoverireglement ca. 1770. Befalingen om udarbejdelse og indsendelse af general-hoverireglementer blev - forståeligt nok - gennemgående modtaget temmelig vrangvilligt af godsejerne. Kollegiet måtte da rykke amtmændene for svar flere gange, men disse kunne blot henvise til godsejernes manglende samarbejdsvilje.
- I stedet for at indsende de krævede reglementer søgte mange godsejere første omgang kollegiet om udsættelse under henvisning til diverse indtrufne omstændigheder.
- Kollegiet synes dog at have holdt en ret streng kurs og gav i reglen pure afslag på ansøgning om "dilation" (udsættelse). Odense amts arkiv: Generallandvæsens-kollegiebreve 1769-1771. nr. 149.

Den "Struenseeske" hoveriforordning og dens virkninger.

- 1) Samling af forordninger 1643 - 1839. Kbh. 1664 - 1839.
- 2) Der er dog ingen tvivl om, at en grundigere registrering af indholdet i godsarkiverne vil bringe flere hoveriregnskaber i henhold til 1771-forordningen for dagens lys.
- Se B. Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. p.22.
- 3) Anf. st. p. 22.
- 4) - - -
- 5) E.G.: Generalhoverireglement ca. 1770, Jordebøger 1764 og 1778.
- 6) At bønderne virkelig stort set hverken kunne læse eller skrive i sidste halvdel af 1700 tallet fremgår med al tydelighed

af det kulturhistoriske indtryk, som kan fås ved at gennemgå den tids tingbøger.

- 7) E.G.: Fæsteprotokol 1719-1790. Fbr. udstedt 1/5 1771.
- 9) Rtk.D.K.: 2336.2 Indberetning fra amtmand Holsten af 16/9 1772.
- 10) Et virkeligt gennemsnitshartkorn kan ikke findes, da godsledsens eget hidtil anvendte hoveripåligningsgrundlag ikke kun kan have været gårdenes hartkorn, som vist p.16.
Det fiktive gennemsnitshartkorn er her sat til 5,3 tdr.
I det hele taget har det ikke eksisteret et konkret ligningsgrundlag for hoveriet på godserne. Begreber som hele, halve eller andre brøkdele af hovningsgårde med dertil hørende hoveripligt er selv ikke indenfor det enkelte godsområde altid blevet opfattet som stående i et bestemt indbyrdes forhold.
- 11) B.L. anf. st. p. 42.
- 12) Rtk. D.K. 2336.2 Indberetninger om virkningerne af hoveriforordninger af 20/2 1771. 1771-1773.
Med de 24 bønder kan Nellesmann have tænkt på de 17 i Kværndrup, 6 i Trunderup og 1 i Volstrup, men han huskede galt med hensyn til deres hartkorn og antallet af pløjedage, - de 6 bønder i Trunderup skulle kun yde 2 pløjedage årligt.
- 13) Som anf. i note 12.

Perioden 1773-1791.

- 1) Schous Register over love, forordninger o.s.v.
- 2) Hans Jensen uddyber desværre heller ikke spørgsmålet. Se Dansk Jordpolitik bd. I, 1936 p. 103.
- 3) E.G.: Diverse hoverisager. Promemorie af 18/7 1774 fra amtmand Holsten, i forbindelse med meddelelsen om kgl. approbation af Egeskovgårds hoverireglement.
- 4) Om bønderklager over øget hoveri, brud på forordningen m.v. Se f.eks. J. Mandix: Den danske landvæsensret bd. I. p. 71 ff.
- 5) Rtk. D.K. Hoverireglementer iflg. forordningen af 12/8 1773, indsendt til kgl. konfirmation. Noget andet er, at fæstebrugenes hartkorn i løbet af 1780'erne og -90'erne i en række tilfælde blev justeret med nogle fjerdingkar, - vist nok i forbindelse med de indledende udskiftnings-foretagender.
- 6) Assens Hindsgavl amters arkiv: Hoverireglementer 1773, kgl. approberede 30/6 1774. nr. 135.

- 7) Til sammenligning er anvendt Rtk: 432.53 Generalhoveriregler i overensstemmelse med frd. af 6/5 1769.
- 8) E.G.: Godsregnskaber 1785-89, 1789-91, 1791-93 og 1779/1800. På Skjoldemose gods fandtes der dog i 1785 11 gårdmænd (V. og Ø. Skjerninge og i Mynderup) der leverede hovspind i stedet for at give et læs hø af landgilden. S. st. Jordebøger 1671-1872.
- 9) E.G.: De i note 8 anførte regnskaber.
- 10) På Hindsgavl indgav bønderne i 1786 klage til amtmanden over for tungt hoveri under henvisning til 1773-forordningen. Med amtmandens bistand kom derpå en forening istand, hvorefter bønderne bl.a. befriedes for at tærskke præstetienden, forrette kørsler med mergel, kørsler for godsets teglbrænderi, kørsler med tang og jord og vedligeholdelsesarbejder på godsets ålegårde. Her var dog også begået så tydelige brud på forordningen, at bønderne kunne fremføre virkelig begrundede klager. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Breve og dokumenter ang. hoveriet efter plakaten af 24/6 1791 nr. 131.
- 11) Rtk. Landv.ktr. 2485.12-13. Indsendt i h.t. frd. af 8/3 1760 og 23/4 1781 samt rtk.skr. af 5/3 1774 og 12/2 1785.
- 12) E.G.: Som anf. i note 8.
- 13) E.G.: Afskrivningsbog for landgilde og skat 1776-1800.
- 14) E.G.: Som anf. i note 13.
- 15) E.G.: Godsregnskaber 1785-1793.
16. E.G.: Godsregnskaber 1799/1800. Når forskellen i 1780'ernes folkehold var størst i vinter- og forårsmånederne, kunne det tænkes, at det bl.a. var hovtærskningens krav om arbejdskraft, som var årsagen, men af regnskabsbilagene fremgår, at Egeskovgård selv holdt tærsker (kan konstateres fra 1785), og i 1789 optræder ikke mindre end 3 tærskere på listerne over udbetalte folkelønninger. Det almindelige har dog nok været én fast tærsker. Senere regnskabsbilag viser, at der lejlighedsvis blev antaget op til 5 tærskekarle for nogle dage ad gangen. Omkr. 1805/06 ses der ikke at være blevet udbetalt tærskerløn, men af hoverijournalen 1817-1850 fremgår, at der i hele denne periode overhovedet ikke anvendtes hovbud til tærskningen, derimod jævnligt til kornrensningen.

- 17) E.G.: Besigtigelsesforretning over samtlige Egeskov gods gård- og husbeboeres boligers istandvarelse ved eftersyn i marts 1791.
- 18) Schous forordninger.
- 19) S.St. De omtalte hoverikommissioner blev først nedsat ved plakat af 5/6 1795 og fik til opgave at fastsætte hoveriet eller at udvirke en hoveriafløsning på de steder, hvor frivillige overenskomster ikke var blevet indgået.
Dette gjaldt for ca. 1/5 af landets godser (bilag til F. Skrubbeltrangs forelæsninger maj 1968).
Den sjællandsk-fynske kommission var fra maj 1796 virksom på de fynske godser Brobygård, Nordskov, Raschenberg og Vejlegård. Rtk. 435.7.
Se også F. Skrubbeltrang: M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795- 1797, p. 49-53.
- 20) Som i andre landsdele gik det også på Fyn langsomt med indgåelsen af frivillige foreninger selv efter plakaten af 25/12 1791. I Assens-Hindsgavl amter måtte godsejerne rykkes i midten af februar 1792, hvor godserne Brahesborg, Frederiksgave, Løgismose, Flenstofte, Erholm-Søndergårde, Kjærs-gård, Holsegård og Hindsgavl endnu ikke havde opnået enighed med bonderne.
Det er dog også sket, at forening blev indgået inden udsendelsen af plakaten af 24/6 1791. Billeshaves hoveriforening er f.eks. dateret 4/12 1790. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Breve og dokumenter ang. hoveriet efter plakaten af 24/6 1791 nr. 131.
- 21) E.G.: Diverse hoverisager: Forening af 25/10 1791.
- 22) S. anf. note 21.
- 23) Hoveriforening 1791 samt fæsteprotokol 1785 fol. 511. E.G.
- 24) Om god ordens håndhævelse ved hoveriet.
Foreningen bestemte bl.a. hvornår der skulle idømmes boder for forsømmelighed og fastslog, at godsejeren ikke måtte udøve hustugt overfor gårdmændene selv.
- 25) Som anf. i note 21.
- 26) Rtk. Landv. ktr. 2485. 100.101. 2485.115-116. samt hoverisager i nævnte godsers arkiver.
- 27) Speciale-afhandling til historie, Københavns universitet 1970 af Chr. W. Schnettler. Tillæg II. (Den store landbo-

kommissions stillingtagen til problemerne kontraktfri-
hed i samspil med hoverifastsettelseerne ved frivillig
forening og ved hoverikommission. Fæstebønderne som
forhandlingspartnere ved bestemmelsen af hoveriets
omfang på sjællandske godser 1791-1799).

Tiden efter 1791-foreningen.

- 1) Dette tilfælde var ikke enestående, andre godser i Svend-
borg amt fik på samme tid påbud om at gøre nærmere rede
for forenings-bestemmelserne. Rentekammerskrivelser af
august/september 1793. E.G.: Diverse dokumenter 1658-1850.
- 2) Som slutstenen på den store landbokommissions arbejde med
hoverispørgsmålet udstedtes forordningen af 6/12 1799, der
indeholdt almindelige regler for hoveriet i Danmark. Det
blev her fastslået at alt hoveri for fremtiden skulle være
bestemt,
at det ikke måtte overstige bondens kræfter,
at hoveriforøgelse for fremtidige fæstere kun blev tilladt
efter rentekammerets undersøgelse af forholdene, og at gods-
ejerne selv skulle bekoste nyopdyrkning og forbedringer af
hovedgårdsdriften; bønderne var med andre ord kun pligtige
til at stille med deres almindelige redskaber. Schous for-
ordninger.
- 3) E.G.: Diverse dokumenter 1658-1850. Kopi af nævnte p.m.
Eksempel på nævnte fæsteakkorder: Fæsteforestilling af 23/11
1799 (regnskabsbilag i godsregnskaber 1799-1802 E. G.)...
"af gården forrettes 2/3 hovning .. i overensstemmelse med
hoveriforeningen, dog bliver fæsteren pligtig om forlanges,
at brakke til rug eller hvede og trepløje til byg den ham
her i hovlykkerne tilfaldende avlingslod, ligesom han og
skal være pligtig at forrette det fulde antal spand- og
gangdage .. uden forskel til hvad slags arbejde".
"Men da denne gårds hovning ej for nærværende tid behøves, så
skal fæsteren i steden for hovningens forrettelse .. årlig ..
betale 12 rdl. og kører desforuden 3 a 4 langægter om året.
I tilfælde at han forlanges til at gøre hovning, advares han
 $\frac{1}{4}$ år forud ..!".

- 4) E.G.: Forskellige sager 1777-1850.
- 5) E.G.: S. st.
- 6) E.G.: S. st. Brevvekslingen illustrerer, at kommunikationen mellem det lokale og det centrale plan kunne være temmelig langsom, og at det ikke altid var tilstrækkeligt for rentekammeret at udstede en befaling én gang, for at få den efterkommet.
- 7) Sunds-Gudme herreders politiprotokol 1800-1809 fol. 27 ff.
- 8) S. anf. note 7.
- 9) Sunds-Gudme herreders dokumenter til justitsprotokollen nr.227.
- 10) E.G.: Godsregnskaber 1785 ff. Som bilag foreligger bl. a. registranter over de ved hovedgården opbevarede protokoller og dokumenter; her nævnes også pågældende hoveriprotokol.
- 11) E.G.: Godsregnskab 1788/1800. Udgiftsbilag: "Jensen hoveriprotokollen at trykke .. 6 rdl. 2 mk. Milo for at indbinde"...". I samme regnskabsår fik godset hos Hempel trykt 300 eksemplarer hoverifortegnelser samt en del billetter.
- 12) E.G.: Hoveriprotokol 1817-1850.
- 13) S. st.
- 14) E.G.: Forpagtningskontrakter m.v. 1815-1849.
- 15) Diverse kort over Egeskovgårds hovedgårdsmarker. På Egeskovgård.
- 16) Diverse kort s.st.
- 17) E.G.: Forpagtningskontrakter m.v. 1815-1849. Forpagtningskonditioner 1815.
- 18) Jævnfør F. Skrubbeltrangs redegørelse for egne undersøgelser i løbet af en forelæsningsrække ved Københavns Universitet, august 1969.
- 19) Forpagtninger kan også have fundet sted i perioder i 1700-tallet, men der findes først kilder herom fra 1815.
Da eventuelle ældre forpagtningskontrakter kunne tænkes at give oplysninger om hoveriet, og da sådanne kontrakter kunne være blevet tinglyst, er navneregistrene til Sunds-Gudme herreders skøde- og panteprotokoller gennemgået 1719-1819, - hvilket dog ikke bragte kendskab til andre forpagtningsforhold.
- 20) Fra 1819 blev godsets mejeri selvstændigt bortforpagtet, men hørte i hvert tilfælde fra 1839 atter sammen med forpagtningen af hovedgårdens avling og græsning. S. anf. note 17.
- 21) E.G.: Forpagtningskontrakter m.v. 1815-1849.

Hoveriafløsningen på Egeskovgård.

- 1) Håndbog for danske lokalhistorikere. Red. I. Hvidtfeldt.
Optryk. 1970 p. 277. samt E.G.: Godsregnskabsbilag 1807/08.
- 2) E.G.: Forpagtningskontrakter m.v. 1815-1849.
- 3) E.G.: Regnskabsbilag 1842-43.
- 4) S.st.
- 5) E.G.: Hoveriprotokol 1817-1850 samt regnskabsbilag 1842/43.
- 6) E.G.: Forslag til fæstevilkår, regnskabsbilag 1842/43.
- 7) E.G.: Forpagtningskontrakter m.v. 1815-1849.
- 8) S. anf. note 1.
- 9) Svendborg amts arkiv: Indberetninger om hoveriet og dets afløsning 1853-1866.
- 10) A. F. Bergsøe oplyser i bd. II 1847 af Den Danske Stats Statistik, at der i 1844 blev gjort helt eller delvist hoveri på 37 nærmere angivne fynske hovedgårde, og at hoveriet var afskaffet på andre 34 fynske hovedgårde p. 45-47. Hans oplysninger stemmer ikke ganske overens med de omtalte indberetninger til Svendborg amt 1853 ff.
- 11) S. anf. note 9.

Summarisk oversigt over husmandshoveriet til Egeskovgård.

- 1) E.G.: Jordebog 1796/97, jordebøger 1671-1872.
- 2) E.G.: Godsregnskab 1799/1800, bilag. Dette og jordebog 1796/97 er ikke fuldstændig sammenlignelige.
- 3) E.G.: Godsregnskab 1842/43. Af disse ugedage var der dette år henlagt 534 til Hovedgårdens forpagter, og godsets ejer anvendte 1443 ugedage bl.a. til haven og skovene, men 361 ugedage blev ikke brugt og derfor betalt i penge.
- 4) E.G.: Godsregnskab 1842/43, heri fæsteforestillinger ang. huse, samt Sunds-Gudme herreders skøde- og panteprotokol nr. 16 1839-41. fol. 495 ff.
- 5) E.G.: Fæsteprotokol 1719-1790.
- 6) E.G.: Diverse uordnede sager: Frdn. af 27/5 1848, jvnfr. lov af 4/7 1850 forbød fremtidige kontrakter om husmænds pligtarbejde. Håndbog for danske lokalhistorikere p.277.

Sammenfatning.

- 1) E.G.: Diverse jordebøger. Afskrivningsbog for landgilde og skat 1719-26.
- 2) Sunds-Gudme herredsfogeds arkiv: Tingbog 1746-1755.fol.55-84.
- 3) Ekstrakter af Egeskovgårds jordebøger fra første halvdel af 1700-tallet kan findes i Fynbo landstings skøde- og pante-protokoller bl.a. i forbindelse med ejernes obligations-optagelser, men disse jordebogsekstrakter giver ikke oplysninger om gårdenes hovningspligt.
- 4) E.G.: Forpagtningskontrakter m.m. 1815-1849.

Bilag.

Erhvervelsen af bøndergods til Egeskovgård-hovedgårdsjordernes udstækning.

- 1) E.G.: Adkomster 1562-1762.
- 2) Fynbo landsting: Hovedgårdsregister til skøde- og panteprotokoller fol. 179 ff.
- 3) Fynbo landstings skøde- og panteprotokol 1641-1661 fol. 227 ff.
Ikke desto mindre oplyser en udateret jordebog (formentlig anlagt i begyndelsen af 1660'erne) at Oluf Parsberg, som ejede Egeskovgård indtil 1656, lod Egeskovs bys gårde dele i 16 lige store og gode gårde.
- 4) E.G.: Jordebog 1660'erne.
- 5) Nyborg amts matrikel 1688.
- 6) Oversigten er udarbejdet på grundlag af Fynbo landstings skøde- og panteprotokol nr. 17 fol. 280 (skøde af 1656), Svendborg amtstues arkiv: Matrikler for Nyborg amt 1688 og 1701, E.G.: Afskrivningsbøger for landgilde og skat 1719-26 og 1776, jordebøger, nemlig fra begyndelsen af 1660'erne, 1671, 1764, 1778, 1785 og 1796. Svendborg amtstues arkiv: Jordebøger, hartkornsfortegnelser o. lign. indsendt af godsejerne 1802-1878, heri jordebøger fra Egeskovgård 1802, 1809, 1817, 1824, 1833 og 1842.
Ved en kontrol af jordebogsoplysningerne 1785 foretaget ved hjælp af Indberetning af 12/2 1785 om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse. (Rtk.Landv.Ktr. 2485.12) blev det konstateret, at indberetningens oplysninger om gård- og husantal for Kværndrup sg. var: 51 grd. og 53 hs., for Krarup sg.: 21 gsd. og 19 hs. og for Ringe sg.: 3 grd. og 2 hs.. Løvrigt ses her en specificering af fæstestederne: Gårde, halve gårde, boel, huse med hartkorn, huse med haver, jordløse huse med kálhaver o.v.s., som ikke fremgår af jordebøgerne.
- 7) Rtk. Landv. Ktr. 2485.12.
- 8) Som det fremgår af note 3 p.89 stemmer kilderne ikke overens m. h. t. tidspunktet for den påståede egalisering i Egeskov by.
- 9) E.G.: Jordebog 1660'erne. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård. 1957 p. 325, angiver tidspunktet til 1650-51.
- 10) E.G.: Jordebog 1660'erne.

- 11) E.G.: Landmålingsforretning 1718. Afskrift af 1688-matriklen.
- 12) E.G.: Adkomster 1562-1765.
- 13) Danmarks Stednavne. Stednavneudvalgets publikationer nr. 15. Svendborg amts naturnavne. 1970. p.182.
- 14) E.G.: Adkomster 1562-1765.
- 15) E.G.: Domme, tingsvidner m.v. 1695 ff.
- 16) Svendborg amts naturnavne p. 45.
- 17) E.G.: Domme, tingsvidner m.v. 1695 ff.
- 18) Hans Jensen: Dansk jordpolitik 1757-1919. Bd. 1. 1936 p. 18.
- 19) Rtk. Landv. ktr. 432.46. Indberetninger om nedlagte bøndergårde i h.t. cirk. af 1/11 1768. Bev. af 31/3 1740.
- 20) Som anf. note 17.
- 21) E.G.: Jordebog 1778.
- 22) E.G.: Adkomster 1562-1765. Skøde 1665 til Otte Kragh.
- 23) Tingsvidne 1748. Findes bl.a. i E.G.: Domme, tingsvidner m.v. 1695 ff.
- 24) Svendborg amts bebyggelsesnavne p.48.
- 25) S. st. p. 162, 169, 268.
- 26) Udateret kort. På Egeskovgård.
- 27) E.G.: Generalhoverireglement ca. 1770. Diverse hoverisager.
- 28) S. st.
- 29) Matrikelsarkivet: Udskiftningsforretning for Kværndrup by 1801, samme for Egeskov by 1807.
- 30) S. st. Udskiftningen af Egeskov by.
- 31) S. st. Udskiftningen af Kværndrup by.
- 32) Udateret kort. På Egeskovgård (1800-1810).
- 33) S. st. Vestermarkens areal må have været identisk med den i 1748 benævnte Ny lykke.
- 34) E.G.: Forpagtningskonditioner for Egeskovgård 1815. Her regnes der med 12000 kv. al. pr. td. land.
- 35) Diverse udaterede kort. På Egeskovgård.